

Ir. A.L.G.M. Bauwens

No.2.23

**BEROEPSVERANDERING EN
-BEEINDIGING DOOR AKKERBOUWERS
EN VEEHOUDERS
EN DE VERMINDERING VAN
HET AANTAL LANDBOUWBEDRIJVEN
IN ZUID-HOLLAND**

L 26

2.23 B

Juni 1970

**Landbouw-Economisch Instituut
Afdeling Streekonderzoek**

393376

		Blz.
BIJLAGEN	1. De keuzegemeenten	57
	2. Ontwikkeling van het aantal landbouwers over de periode 1947-1967 per landbouwgebied	58
	3. Mutaties in de aantallen A- en B-grondgebruikers in de periode 1963-1968 in Zuid-Holland (absolute aantallen)	59
	4. Oorzaken van de vermindering van het aantal landbouwbedrijven in de periode 1963-1968 in de provincie Zuid-Holland per gebied	60
	5. De invloed van de beroepsverandering en de beroepsbeëindiging op het verdwijnen van landbouwbedrijven	61
	6a. Mutaties aantal landbouwbedrijven per grootteklasse. in de periode 1963-1968 in Zuid-Holland (in procenten)	62
	6b. Mutaties aantal landbouwbedrijven per grootteklasse in de weidegebieden van Zuid-Holland in de periode 1963-1968 (in procenten)	63
	6c. Mutaties aantal landbouwbedrijven per grootteklasse in de akkerbouwgebieden van Zuid-Holland in de periode 1963-1968 (in procenten)	64

Woord vooraf

In de ontwikkelingsfase, waarin de landbouw momenteel verkeert is vergroting van de bedrijfsoppervlakte van landbouwbedrijven, ook van de akkerbouw- en veehouderijbedrijven in Zuid-Holland, ten zeerste gewenst. Deze vergroting is enkel mogelijk bij een vermindering van het aantal bedrijven. Tot nu toe is deze vermindering vrijwel uitsluitend tot stand gekomen als gevolg van beroepsbeëindiging door landbouwers zonder opvolger. De betekenis van de beroepsverandering door bedrijfshoofden voor de vermindering van het aantal bedrijven - en daarmee voor de verbetering van de bedrijfsgroottestructuur - schijnt de laatste jaren echter toe te nemen.

Informatie over dit verschijnsel kan derhalve dan ook van groot belang zijn voor het agrarische structuurbeleid. In het persoonlijke vlak heeft de beroepsverandering voor de desbetreffende akkerbouwers en veehouders ingrijpende consequenties. Juist voor deze zelfstandigen is de overgang wel bijzonder moeilijk. Ook vanwege deze persoonlijke aspecten is meer informatie gewenst over de beroepsverandering door agrarische zelfstandigen.

Het een en ander was voor het Bestuur van het L.E.I. aanleiding om, op verzoek van de Provinciale Raad voor de Bedrijfsontwikkeling in de Landbouw, in Zuid-Holland een onderzoek in te stellen naar de omvang van de beroepsverandering door akkerbouwers en veehouders en naar de betekenis ervan voor de vermindering van het aantal bedrijven.

Het onderzoek werd verricht op de afdeling Streekonderzoek door ir. A.L.G.M. Bauwens. D.B. Baris en A.J. Jacobs hadden een belangrijk aandeel in de verzameling, bewerking en analyse van de gegevens.

De Directeur.
Prof.dr. A. Maris
voor deze:

(Dr. M.A.J. Visser)

Den Haag, juni 1970

Inleiding

De afgelopen twintig jaar is ook in Zuid-Holland het aantal in de landbouw, d.w.z. in de akkerbouw en de veehouderij, werkende mannen sterk gedaald. De omvang van de mannelijke agrarische beroepsbevolking is momenteel ongeveer de helft van die in 1947. De afnemings was het sterkst bij de landarbeiders en onder de meewerkende zoons en het geringst bij de bedrijfshoofden. Het aantal akkerbouwers en veehouders bedraagt in Zuid-Holland thans ongeveer 75% van het aantal in 1947; in geheel Nederland is dit eveneens 75% ¹⁾.

De vermindering van het aantal bedrijfshoofden is, naar mag worden aangenomen, voor het grootste deel, veroorzaakt door de afnemings van het aantal opvolgers, dus door vermindering van de toetreding tot het beroep van akkerbouwer of veehouder. De overgang van boeren naar een ander hoofdberoep is naar alle waarschijnlijkheid gering geweest.

De indruk bestaat echter, dat het aantal bedrijfshoofden, dat de uitoefening van het landbouwbedrijf als hoofdberoep heeft gestaakt en naar een ander beroep is overgegaan, toeneemt. Voor een deel betreft dit bedrijfshoofden, die gebruik hebben gemaakt van de beëindigingsregeling van het Ontwikkelings- en Saneringsfonds. Daarnaast hebben echter ook andere boeren buiten deze regeling om hun zelfstandige positie in de landbouw opgegeven en een niet-agrarisch beroep gekozen.

Deze beroepsverandering brengt belangrijke consequenties met zich mee, zowel voor de desbetreffende bedrijfshoofden en hun gezinnen, als voor de landbouw als bedrijfstak. De beroepsverandering betekent een moeilijke beslissing en de eruit voortvloeiende wijziging in de maatschappelijke positie en in werkkring kan aanleiding geven tot aanpassingsmoeilijkheden.

Voor de landbouw daarentegen betekent een beroepsverandering van bedrijfshoofden een vermindering van het aantal als hoofdberoep geëxploiteerde bedrijven en tevens een verbetering van de bedrijfsgrootte-structuur, d.w.z. van de verdeling van de bedrijven over de oppervlakteklassen. De beroepsverandering heeft immers tot nu toe overwegend betrekking op bedrijfshoofden van kleine bedrijven; bovendien leidt de beroepsverandering veelal tot het beschikbaar komen van cultuurgrond, waarmee de overblijvende bedrijven kunnen worden vergroot.

Meer informatie over het verschijnsel van de beroepsverandering door zelfstandige agrariërs kan derhalve van belang zijn voor het agrarische structuurbeleid, voor de economisch-sociale en agrarisch-sociale voorlichting, alsmede voor instanties, die zich bezighouden met de arbeidsbemiddeling voor en de omscholing van ex-agrariërs.

1) B.H. Perdok: Het aantal werknemers in land- en tuinbouw in het verleden en de te verwachten ontwikkeling tot 1975.
L.E.I. 1968.

Nu heeft het verschijnsel van de beroepsverandering van agrarische bedrijfshoofden vele aspecten. Verschillende hiervan 1) kunnen alleen grondig worden bestudeerd op basis van gegevens, verkregen met behulp van tijdrovende interviews onder de van beroep veranderde voormalige boeren.

In verband hiermee werd besloten in eerste instantie een onderzoek uit te voeren, waarbij zonder interviews onder de afgeflowde bedrijfshoofden een aantal, meest kwantitatieve, gegevens over de beroepsverandering en een aantal hiermee samenhangende verschijnselen kan worden verkregen. Deze gegevens betreffen o.m. het aantal bedrijfshoofden dat naar een ander beroep is overgegaan, de leeftijd, waarop dit is gebeurd, verder de huidige beroepen van de vroegere boeren, de omvang van het grondgebruik na de beroepsverandering, de vermindering van het aantal bedrijven als gevolg van beroepsverandering door bedrijfshoofden, alsmede de oppervlakte van de ten gevolge van de beroepsverandering opgeheven bedrijven.

Beroepsverandering is echter, zoals gezegd, niet de belangrijkste oorzaak van de vermindering van het aantal bedrijfshoofden en daarmee van het aantal bedrijven. De beroepsbeëindiging is nog steeds de voornaamste oorzaak van het verdwijnen van bedrijfshoofden. Verder kunnen er bedrijfshoofden uit een bepaald gebied verdwijnen door elders een bedrijf over te nemen.

Er verdwijnen echter niet alleen bedrijven van grondgebruikers met hoofdberoep landbouwer, maar er ontstaan ook nieuwe. Dit kan geschieden door stichting, door koop of pacht van los land, splitsing en doordat grondgebruikers met een niet-agrarisch hoofdberoep of landarbeiders met een bedrijf van hun nevenberoep hun hoofdberoep maken.

In verband met het een en ander zullen behalve de beroepsverandering ook andere verschijnselen, in het bijzonder de beroepsbeëindiging en het ontstaan van nieuwe, als hoofdberoep geëxploiteerde, bedrijven in het onderzoek worden betrokken. Aldus is het mogelijk een indruk te krijgen van de wijze, waarop de vermindering van het aantal bedrijven plaatsheeft en van de betekenis van de beroepsverandering en -beëindiging voor de afname van het aantal bedrijven.

Het onderzoek beperkt zich tot de beroepsverandering en beroepsbeëindiging bij grondgebruikers met als hoofdberoep akkerbouwer of veehouder en daarmee tot de veranderingen in het aantal als hoofdberoep geëxploiteerde landbouwbedrijven in de periode 1963 tot 1968.

Het onderzoek werd uitgevoerd in 18 gemeenten, die op basis van een aantal structurele kengetallen 2) representatief werden geacht voor de

-
- 1) B.v. de oorzaken van de beroepsverandering, de wijze, waarop het besluit tot de beroepsverandering tot stand gekomen en gerealiseerd is, de hierbij ondervonden moeilijkheden en de aanpassing in en tevredenheid met de nieuwe situatie.
 - 2) a. Percentage akkerbouw- en veehouderijbedrijven.
b. Aantal zoons per 100 bedrijven 1960 en 1965.
c. Aantal meewerkende zoons 1965, index 1962 = 100.
d. Ontwikkeling v/h aantal bedrijven hoofdberoep landbouwer 1947-1967.
e. Ontwikkeling van de oppervlakte cultuurgrond 1947-1967.

akkerbouw- en veehouderijgebieden in Zuid-Holland (zie bijlage 1) 1). In dezelfde gemeenten werd in 1967 een onderzoek naar de opvolgingssituatie op landbouwbedrijven uitgevoerd 2).

De voor het onderzoek benodigde gegevens zijn, met uitzondering van de cijfers in hoofdstuk I, verkregen met medewerking van de districts-bureauhouders van de Stichting tot Uitvoering van Landbouwmaatregelen en van, met de situatie en verhoudingen in de desbetreffende gemeenten, goed op de hoogte zijnde personen.

Het rapport is als volgt ingedeeld. In hoofdstuk I wordt een beknopt en globaal overzicht gegeven van de ontwikkeling van het aantal landbouwers en bedrijven. In hoofdstuk II staan de bedrijfshoofden centraal; hier wordt ingegaan op de beroepsverandering en -beëindiging en enkele ermee samenhangende verschijnselen. Dit zijn met name o.a. de leeftijd en de oppervlakte van de bedrijven van de van beroep veranderende boeren, de beroepen na de beroepsovergang, het grondgebruik van de voormalige boeren en de bestemming van de bedrijven van de boeren, die van beroep zijn veranderd of hun beroep hebben beëindigd.

In de hoofdstukken III en IV staan de bedrijven centraal. In hoofdstuk III wordt aandacht besteed aan de betekenis van de beroepsverandering en -beëindiging voor de vermindering van het aantal als hoofdberoep geëxploiteerde landbouwbedrijven. Deze vermindering kon worden gerealiseerd door het opheffen van bedrijven of door de overgang naar een andere categorie, met name naar de bedrijven van niet-agrariërs of van rustende grondgebruikers. Daar de vermindering van het aantal bedrijven een saldo is van het verdwijnen en het ontstaan van bedrijven, wordt in dit hoofdstuk ook stilgestaan bij het ontstaan van nieuwe als hoofdberoep geëxploiteerde landbouwbedrijven.

In hoofdstuk IV wordt ingegaan op de betekenis van beroepsverandering en -beëindiging voor de verbetering van de bedrijfsgroottestructuur. Veranderingen in de bedrijfsgroottestructuur worden niet alleen veroorzaakt door opheffing of overgang naar een andere categorie - als gevolg van beroepsverandering of -beëindiging - maar ook door overgangen van de ene grootteklasse naar de andere.

In de samenvatting en slotbeschouwing, die direct achter deze inleiding is geplaatst, worden een aantal opmerkingen gemaakt over de beroepsveranderingen door agrarische zelfstandigen in het algemeen.

-
- 1) Enkele landbouwgebieden met betrekkelijk veel tuinbouwbedrijven werden buiten beschouwing gelaten.
 - 2) A.J. Jacobs: De opvolgingssituatie op akkerbouw- en veehouderijbedrijven in Zuid-Holland. L.E.I. 1968.

Samenvatting en slotbeschouwing

Het aantal landbouwers, dat de exploitatie van een landbouwbedrijf als hoofdberoep opgeeft en een ander beroep kiest, neemt - naar wordt aangenomen - toe. Dit verschijnsel brengt voor de desbetreffende bedrijfshoofden ingrijpende consequenties met zich mee. Door deze beroepsverandering daalt echter ook het aantal bedrijven, dat als hoofdberoep wordt geëxploiteerd en kan er verbetering komen in de bedrijfsgruottestructuur, d.w.z. in de verdeling van de bedrijven over de oppervlakteklassen.

Het een en ander geldt ook voor de provincie Zuid-Holland, waar het aantal akkerbouwers en veehouders momenteel ongeveer 75% bedraagt van het aantal in 1947 1). Deze daling werd vrijwel geheel veroorzaakt door het feit, dat er niet voldoende opvolgers waren voor de bij de generatiewisseling beschikbaar komende bedrijven. Het aantal akkerbouwers en veehouders, dat van hoofdberoep veranderde was ook in Zuid-Holland in deze periode naar alle waarschijnlijkheid gering.

Om informatie te krijgen over de mate, waarin en de wijze waarop het verschijnsel van verandering van hoofdberoep door landbouwers zich in de periode 1963 tot 1968 in Zuid-Holland heeft voorgedaan werd een onderzoek ingesteld in 18 representatief geachte keuzegemeenten in een aantal akkerbouw- en weidegebieden 2) in de provincie (bijlage 1). In dit onderzoek werd om een indruk te krijgen van de betekenis van de beroepsverandering ook aandacht besteed aan de beroepsbeëindiging en aan de invloed van de beroepsverandering en de beroepsbeëindiging op de ontwikkeling van het aantal bedrijven en van de bedrijfsgruottestructuur.

De benodigde gegevens werden ontleend aan de formulieren van de metingen van 1963 en 1968. Aanvullende gegevens werden verkregen van de districts-bureauhouders van de S.T.U.L.M. en van goed met de plaatselijke situatie op de hoogte zijnde informanten.

De ontwikkeling van de agrarische beroepsbevolking en het aantal landbouwbedrijven in Zuid-Holland

In 1947 werkten in Zuid-Holland 75 200 mannen in de land- en tuinbouw, het aantal in de landbouw werkenden was met 37 300 slechts weinig minder dan het aantal in de tuinbouw (37 900). In 1965 was het aantal in de landbouw werkenden echter aanzienlijk kleiner dan het aantal, dat in de tuinbouw een bestaan vond (resp. 18 600 en 29 700).

Het aantal bedrijfshoofden daalde in deze periode in de landbouw met 25% en in de tuinbouw met 5%. In de landbouw was de vermindering bij de arbeiders het sterkst, nl. met 72%. Bij de meewerkende zoons bedroeg de afneming van 1947 tot 1965 50%.

In de onderzoeksgebieden nam het aantal landbouwbedrijven in de peri-

1) In Nederland bedroeg dit percentage ongeveer 75.

2) De tuinbouwgebieden en enkele landbouwgebieden met betrekkelijk veel tuinbouwbedrijven bleven buiten beschouwing.

ode 1959 tot 1965 met 14% af. Het aantal bedrijven kleiner dan 10 ha verminderde met 24%. Hierdoor kwam er enige verandering in de bedrijfs-groottestructuur, maar deze was weinig ingrijpend.

De beroepsverandering en -beëindiging en de vermindering van het aantal bedrijfshoofden

Het aantal bedrijfshoofden met hoofdberoep akkerbouwer of veehouder nam van 1963 tot 1968 in de onderzoeksgemeenten met 10,9% af. Deze vermindering was de resultante van het verdwijnen van bedrijfshoofden en het toetreden van nieuwe.

Akkerbouwers en veehouders kunnen in een bepaald gebied uit de categorie grondgebruikers met als hoofdberoep de exploitatie van een landbouwbedrijf verdwijnen door overlijden, beroepsbeëindiging en beroepsverandering, door de overneming van een bedrijf buiten het gebied en door overgang op tuinbouw 1). Daar het onderzoek in eerste instantie gericht is op de beroepsverandering in de zin van het opgeven van het agrarische hoofdberoep worden de bedrijfswisseling en het tuinder worden hier buiten beschouwing gelaten. In beide gevallen blijft de exploitatie van een agrarisch bedrijf hoofdberoep.

Uit onderstaand overzicht blijkt de ontwikkeling van het aantal landbouwers in de onderzochte akkerbouw- en weidegebieden in Zuid-Holland.

Vermindering van het aantal akkerbouwers en veehouders in de onderzoekgebieden in Zuid-Holland

	Weidege- bieden	Akkerbouw- gebieden	Totaal
Vermindering van het aantal landbouwers x	8,6	13,4	10,2
Verdwenen bedrijfshoofden door: beroepsverandering	4,7	3,6	4,3
" beroepsbeëindiging en overlijden	<u>16,9</u>	<u>19,8</u>	<u>17,9</u>
Toegetreden bedrijfshoofden	13,0	10,0	12,0

x) In procenten van het aantal landbouwers in 1963.

Het aantal bedrijfshoofden met als hoofdberoep de exploitatie van een agrarisch bedrijf nam van 1963 tot 1968 in de onderzoeksgemeenten met 10,2% af. Deze vermindering was de resultante van het verdwijnen van bedrijfshoofden door overlijden, beroepsbeëindiging en beroepsverandering (22,2%) en het toetreden van nieuwe bedrijfshoofden door beroepsaanvaarding en -verandering (12,0% van het aantal in 1963).

In de weidegebieden is de vermindering van het aantal bedrijfshoofden geringer dan in de akkerbouwgebieden. Dit is voornamelijk een gevolg van

1) Dit kan geschieden door omzetting van het bedrijf in een tuinbouwbedrijf of door overneming van een tuinbouwbedrijf.

een relatief geringer aantal nieuwe bedrijfshoofden in de akkerbouwgebieden. Het percentage verdwenen bedrijfshoofden is nl. vrijwel gelijk.

De belangrijkste oorzaak voor het verdwijnen van bedrijfshoofden was de beroepsbeëindiging; door beroepsbeëindiging was 13,8% van het aantal personen met hoofdberoep landbouwer in 1963 na 5 jaar geen zelfstandig boer meer.

Beroepsverandering was van veel minder betekenis. Het aantal tengevolge van beroepsverandering verdwenen bedrijfshoofden bedroeg in de weidegebieden 4,7% en in de akkerbouwgebieden 3,6% van het aantal in 1963. In totaal zijn in de onderzochte weide- en akkerbouwgebieden resp. ongeveer 290 en 120 boeren van hoofdberoep veranderd. Wanneer in de enkele niet onderzochte gebieden dezelfde verhoudingen aanwezig zijn als in de onderzoeksgemeenten, dan zouden er in geheel Zuid-Holland van 1963 tot 1968 ongeveer 500 landbouwers van beroep zijn veranderd, dus door-eengenomen ca. 100 per jaar.

Van de bedrijfshoofden met een bedrijf kleiner dan 10 ha zijn er relatief aanzienlijk meer van beroep veranderd dan van de bedrijfshoofden met een groter bedrijf. Ook hebben er relatief meer jongere dan oudere boeren de exploitatie van een agrarisch bedrijf voor een ander hoofdberoep verwisseld. Toch is van de boeren van 50 jaar en ouder nog 3,2% van beroep veranderd; bij de boeren jonger dan 50 jaar was dit met 5,7% het geval. Van de van beroep veranderde boeren was 41% 50 jaar of ouder. Bij de beoordeling van de cijfers over de beroepsverandering van boeren van 50 jaar en ouder dient men er echter rekening mee te houden, dat het boven 50 à 55 jaar soms moeilijk is uit te maken of er sprake is van een echte beroepsverandering of dat het eigenlijk gaat om een beroepsbeëindiging, waarbij de desbetreffende boer om de tijd wat te vullen een niet te veeleisend niet-agrarisch beroep uitoefent.

De huidige beroepen van de voormalige bedrijfshoofden

De meeste van beroep veranderde akkerbouwers en veehouders hebben de landbouw verlaten. Ongeveer een vijfde van de ex-boeren slaagde erin om na beroepsverandering zelfstandig te blijven. Onder hen bevinden er zich enkele, die loonwerker zijn geworden. De gemiddelde oppervlakte van hun bedrijven bedroeg in 1963 9,8 ha. Bijna de helft van de voormalige boeren is als arbeider buiten de landbouw terecht gekomen; slechts enkele zijn echter fabrieksarbeider geworden. De overige arbeidersberoepen vertonen een gevarieerd beeld (bouwvakarbeider, gemeentearbeider (plantsoenendienst), grondwerker, e.d.). De bedrijven van de boeren, die arbeider zijn geworden waren in 1963 gemiddeld 10,6 ha. Bijna een vijfde van de voormalige landbouwers, met in 1963 een gemiddelde bedrijfsoppervlakte van 4 ha is in agrarische loondienst getreden. Van de 56 van beroep veranderde boeren hadden er 12 in 1963 een nevenberoep, dat in de meeste gevallen hoofdberoep is geworden.

Grondgebruik bij de ex-boeren na beroepsverandering en -beëindiging

Van de van beroep veranderde boeren blijkt ongeveer 40% grond of vee te hebben aangehouden. Deze voormalige boeren hebben vrijwel alle nog 1 of meer ha grond in gebruik. Uit het onderzoek krijgt men de indruk,

dat er onder de boeren, die in 1963 een klein bedrijf hadden er relatief wat meer grondgebruiker zijn gebleven dan onder de ex-boeren met een groter bedrijf.

De boeren die van beroep zijn veranderd en grondgebruiker zijn gebleven hadden in 1963, zowel in de welde- als in de akkerbouwgebieden, gemiddeld bijna 8 ha cultuurgrond in gebruik; in 1968 hadden de van beroep veranderde ex-veehouders gemiddeld 5,2 ha in gebruik, de ex-akkerbouwers 4,3 ha. Op de bedrijven van de van beroep veranderde boeren heeft echter niet alleen een verkleining plaatsgehad, maar bovendien ook een aanzienlijke extensivering.

Voor meer dan de helft van de voormalige boeren betekende de beroepsverandering direct of al vrij gauw, in ieder geval binnen 5 jaar, het geheel of vrijwel geheel afstand doen van het grondgebruik en van de veehouderij. Degenen, die grondgebruiker zijn gebleven, zagen zich genoodzaakt de produktieomvang per ha te verminderen en wel dooreengenomen met de helft.

Slechts enkele van de van beroep veranderde boeren hadden in 1968 dezelfde of nagenoeg dezelfde oppervlakte in gebruik als in 1963. Het betrof hier voornamelijk boeren met een bedrijf kleiner dan 5 ha en boeren, die na de beroepsverandering hun zelfstandigheid hadden weten te behouden.

De na beroepsbeëindiging grondgebruiker gebleven ex-boeren exploiteerden in 1963 gemiddeld bijna 12 ha; in 1968 hadden zij gemiddeld nog 3 ha in gebruik.

De bestemming van de bedrijven van de verdwenen bedrijfshoofden

Van de bedrijven, waarvan de bedrijfshoofden van beroep zijn veranderd, zijn er relatief meer opgeheven en relatief minder overgedragen dan van de bedrijven, waarvan de bedrijfshoofden in het kader van de generatiewisseling - beroepsbeëindiging en overlijden - als bedrijfshoofd verdwenen. De van beroep veranderde boeren hebben in relatief meer gevallen hun bedrijf, zij het meestal verkleind, aangehouden dan de boeren, die hun beroep hebben beëindigd.

Ongeveer 30% van de bedrijven van boeren, die van beroep zijn veranderd, is na overneming als A- of B-bedrijf voortgezet. Dit was aanzienlijk meer dan op de zandgronden het geval was. Slechts in enkele gevallen werden de als A- of B-bedrijf voortgezette bedrijven overgenomen door zoons van de van beroep veranderde bedrijfshoofden. De in het kader van de generatiewisseling overgedragen bedrijven zijn daarentegen, zoals te verwachten was, vooral door zoons van de voormalige bedrijfshoofden overgenomen.

De beroepsverandering en -beëindiging en de vermindering van het aantal bedrijven

Het aantal akkerbouw- en veehouderijbedrijven, die als hoofdberoep

worden geëxploiteerd (A- en B-bedrijven 1)) daalde in de periode 1963 tot 1968 met 12,8%. Deze vermindering was het gevolg van het feit, dat er meer bedrijven zijn verdwenen (16,0%) dan er nieuwe zijn bijgekomen (3,2%). In de akkerbouwgebieden was de vermindering aanzienlijk meer (18,8%) dan in de weidegebieden (9,8%) en wel als gevolg van een hoger percentage verdwenen bedrijven in de akkerbouwgebieden.

De oorzaken van het verdwijnen als A- en B-landbouwbedrijf waren in volgorde van belangrijkheid: bedrijfsopheffing (8,5% van het aantal in 1963), de overgang naar de categorie bedrijven van rustende grondgebruikers (D-bedrijven 1)) (2,9%) en de overgang naar de categorie bedrijven van niet-agrariërs (C-bedrijven 1)) (2,2%); 1,6% van de bedrijven werd omgezet in een tuinbouwbedrijf 2) 3).

Nieuwe bedrijven kwamen erbij door stichting, splitsing of afsplitsing (1,8% van het aantal in 1963) en door overgang vanuit de categorie C- en D-bedrijven (0,7%) 4).

Het hogere percentage verdwenen bedrijven in de akkerbouwgebieden is vooral het gevolg van een relatief omvangrijkere overgang naar de categorie D-bedrijven en van een sterkere omzetting in tuinbouwbedrijven. Deze verschijnselen deden zich vooral voor in de onderzoeksgemeenten op Goeree en Overflakkee. Hier werden ook relatief meer bedrijven opgeheven en gingen er meer bedrijven over naar de categorie C-bedrijven dan in de andere akkerbouwgebieden.

Ten gevolge van beroepsverandering door het voormalige bedrijfshoofd verdween 3,4% van het aantal in 1963 aanwezige bedrijven: 1,5% verdween door opheffing, 1,9% door overgang naar een andere categorie, voornamelijk C-bedrijven. Door beroepsbeëindiging (incl. overlijden) verdween 8,2% van het aantal bedrijven, dus aanzienlijk meer dan ten gevolge van beroepsverandering. Als gevolg van beroepsbeëindiging (incl. overlijden) werd 5,0% van de bedrijven opgeheven en verdween 3,2% naar een andere categorie.

In de weidegebieden is het percentage ten gevolge van beroepsverandering verdwenen bedrijven ongeveer gelijk aan dat in de akkerbouwgebieden (resp. 3,3 en 3,4%). In de akkerbouwgebieden zijn echter relatief

-
- 1) A-bedrijven: bedrijven van boeren zonder nevenberoep (A-grondgebruikers).
B-bedrijven: bedrijven van boeren met een nevenberoep (B-grondgebruikers).
C-bedrijven: bedrijven van personen, die een agrarisch bedrijf als nevenberoep exploiteren (C-grondgebruikers).
D-bedrijven: bedrijven van rustende grondgebruikers, voornamelijk vroegere boeren (D-grondgebruikers).
 - 2) Een landbouwbedrijf, dat in een tuinbouwbedrijf is omgezet is als een verdwenen (landbouw)bedrijf beschouwd. Hier is dus anders tewerk gegaan dan bij de bedrijfshoofden, mede vanwege de analyse van veranderingen in de bedrijfsgruottestructuur.
 - 3) Overige redenen 0,8%.
 - 4) Overige redenen 0,7%.

aanzienlijk meer bedrijven in het kader van beroepsbeëindiging en overlijden verdwenen.

Vermindering van het aantal landbouwbedrijven in Zuid-Holland

	Weidege- bieden	Akkerbouw- gebieden	Totaal
Vermindering van het aantal bedrijven 1) 2)	- 10,0	- 18,8	- 12,8
Verdwenen bedrijven door: beroepsverandering 1)	- 3,3	- 3,4	- 3,4
" beroepsbeëindiging en overlijden 1)	- 6,4	- 12,2	- 8,2
Nieuwe bedrijven 1)	+ 3,1	+ 3,1	+ 3,2

1) In procenten van het aantal bedrijven in 1963.

2) Inclusief bedrijfswisseling, omzetting in tuinbouwbedrijf en overige redenen.

Bedrijfsopheffing t.g.v. beroepsverandering en -beëindiging

Bedrijfsopheffing blijkt de belangrijkste factor te zijn voor de vermindering van het aantal als hoofdberoep geëxploiteerde landbouwbedrijven. Daarom zal er hier even nader op worden ingegaan. Van het totaal aantal opgeheven bedrijven die in 1963 nog als hoofdberoep werden geëxploiteerd, is 18% opgeheven in het kader van de beroepsverandering; in de weidegebieden is dit met 23% van de opheffingen het geval, in de akkerbouwgebieden met 8%. Beroepsbeëindiging en overlijden zijn dus te zamen van aanzienlijk meer betekenis voor de bedrijfsopheffing dan de beroepsverandering. Toch heeft beroepsverandering in relatief iets meer gevallen (nl. 32%) aanleiding gegeven tot bedrijfsopheffing dan overlijden en beroepsbeëindiging (27%).

Ruim 20% van het aantal opheffingen van landbouwbedrijven, die in 1963 nog A- of B-bedrijf waren, heeft plaatsgehad in het kader van de beëindigingsregeling van het O.- en S-fonds. Deze regeling was in de akkerbouwgebieden van meer betekenis dan in de weidegebieden.

In het kader van de bedrijfswisseling is 2% van de in 1963 aanwezige landbouwbedrijven opgeheven; in de weidegebieden is dit met 2,5% van de bedrijven het geval, in de akkerbouwgebieden met 0,8%. De bedrijfswisseling kan mogelijk worden gemaakt door het ten gevolge van beroepsbeëindiging of -verandering vrijkomen van bedrijven. Het eventuele verdwijnen of opheffen van het vroegere bedrijf van het van bedrijf gewisselde bedrijfshoofd kan dus indirect samenhangen met beroepsbeëindiging en beroepsverandering door landbouwers binnen het gebied.

De beroepsverandering en -beëindiging en het beschikbaar komen van grond

Als gevolg van beroepsverandering door akkerbouwers en veehouders kwam van 1963 tot 1968 0,8% van de in 1963 bij de als hoofdberoep geëxploiteerde landbouwbedrijven aanwezige oppervlakte cultuurgrond vrij. Hiervan kwam 0,5% beschikbaar door opheffing en 0,3% door verkleining bij de overgang naar een andere categorie.

Tussen beide gebieden was er weinig verschil in het percentage ten gevolge van beroepsverandering in het verkeer gekomen grond. In de weidegebieden kwam in het kader van beroepsverandering aanzienlijk meer grond vrij door opheffing dan door verkleining (resp. 0,6 tegen 0,2%); in de akkerbouwgebieden was het omgekeerde het geval (resp. 0,2 en 0,5%).

Door beroepsbeëindiging (incl. overlijden) kwam aanmerkelijk meer grond vrij, nl. 3,4%, waarvan 2,6% bij opheffing en 0,8% bij verkleining. Hier ligt het percentage in de akkerbouwgebieden (3,7%) iets hoger dan in de weidegebieden (3,2%).

Door bedrijfswisseling kwam 1,9% van de oppervlakte cultuurgrond in het verkeer. Voor zover de bedrijfswisseling mogelijk werd gemaakt door het ten gevolge van beroepsbeëindiging of -verandering beschikbaar komen van een bedrijf, hangt het vrijkomen van cultuurgrond indirect samen met beroepsbeëindiging of -verandering.

In totaal is in de periode 1963-1968 in de onderzoekgebieden in het kader van beroepsverandering, -beëindiging, overlijden en bedrijfswisseling 6,1% van de in 1963 bij de bedrijven van akkerbouwers en veehouders aanwezige cultuurgrond in het verkeer gekomen. Uitgegaan van de in de onderzoeksgemeenten gevonden verhoudingen kan men berekenen, dat hierdoor ongeveer 7650 ha cultuurgrond in beginsel beschikbaar is gekomen, waarvan 5100 ha in de onderzochte weidegebieden en 2550 ha in de onderzochte akkerbouwgebieden. Door beroepsverandering kwam 950 ha in het verkeer, door beroepsbeëindiging en overlijden 4250 en door bedrijfswisseling 2450 ha.

Het grootste gedeelte van de vrijgekomen cultuurgrond is bij landbouwbedrijven terechtgekomen. Ruim 25% van de beschikbaar gekomen grond kreeg een niet-agrarische bestemming.

Aangenomen mag worden, dat de bedrijfswisseling in veel gevallen veroorzaakt is door de bestemming van de grond voor niet-agrarische doeleinden. Naar schatting werd 40% van de bij bedrijfswisseling vrijgekomen grond bestemd voor niet-agrarische doeleinden. Bij beroepsbeëindiging (incl. overlijden) was dit naar schatting met 20% en bij beroepsverandering met 30% van de beschikbaar gekomen grond het geval.

Beroepsverandering en -beëindiging en bedrijfsgroottestructuur

Beroepsverandering en -beëindiging hebben niet alleen geleid tot een vermindering van het aantal bedrijven, maar ook tot wijziging in de bedrijfsgroottestructuur, d.w.z. van de verdeling van de bedrijven over de grootteklassen. Deze kan in eerste instantie het gevolg zijn van verschillen tussen de grootteklassen in het verdwijnen van bedrijven en in het ontstaan van nieuwe bedrijven. Een verandering in de bedrijfsgroottestructuur kan echter ook worden teweeggebracht door de overgang van bedrij-

ven van de ene grootteklasse naar de andere en wel door vergroting of verkleining van de bedrijfsoppervlakte. De vergroting kan voor een deel worden gerealiseerd met cultuurgrond afkomstig van in het kader van beroepsverandering, -beëindiging, overlijden en bedrijfswisseling opgeheven of verkleinde bedrijven.

In 1968 is de helft - in de weidegebieden iets minder; in de akkerbouwgebieden iets meer - van de landbouwbedrijven, die in 1963 kleiner waren dan 5 ha, als A- of B-landbouwbedrijf, dus als hoofdberoep geëxploiteerd bedrijf, verdwenen. Van de in 1963 in de grootteklasse 5-10 ha aanwezige bedrijven is 21,1% 1) als zodanig verdwenen en met de bedrijven van 10-15 ha is dit met 13% 2) het geval. Ongeveer 10% van de bedrijven kleiner dan 5 ha bleek in 1968 omgezet te zijn in een tuinbouwbedrijf.

Bij de bedrijven beneden 5 ha is het percentage in het kader van de beroepsverandering verdwenen bedrijven met ruim 22,4% in de weidegebieden en 11,6% in de akkerbouwgebieden aanzienlijk hoger dan in de andere grootteklassen, inclusief de bedrijven van 5-10 ha, waar in de weidegebieden 4,7% en in de akkerbouwgebieden 1,3% van de bedrijven door beroepsverandering was verdwenen.

In beide gebieden zijn - met uitzondering van de bedrijven kleiner dan 5 ha in de weidegebieden en van 30 en meer ha in de akkerbouwgebieden 3) - in alle grootteklassen bij beroepsbeëindiging en overlijden meer bedrijven als A- of B-bedrijf verdwenen dan bij beroepsverandering; bij de bedrijven groter dan 5 ha zelfs belangrijk meer. Naarmate de bedrijven groter zijn, is het percentage in het kader van beroepsbeëindiging en overlijden verdwenen bedrijven hoger. Op de kleinere bedrijven zijn er immers minder opvolgers voor de in het kader van de generatiewisseling vrijkomende bedrijven dan op de grotere.

Relatief de meeste nieuw-ontstane A- of B-bedrijven vindt men in de grootteklasse kleiner dan 5 ha, nl. 7,3% van het aantal in 1963 in deze grootteklasse aanwezige bedrijven. Daarna volgen de grootteklassen 10-15 ha (5,2%) en 5-10 ha (2,8%).

Voor een goed begrip van de aantalsveranderingen per grootteklasse zijn de wijzigingen, die een gevolg zijn van het verdwijnen en ontstaan van nieuwe bedrijven vergeleken met de mutaties, die voortvloeien uit de overgangen van de ene grootteklasse naar de andere.

Bij de bedrijven kleiner dan 5 ha zijn in 1968 aanzienlijk meer bedrijven ten gevolge van het verdwijnen als A- of B-bedrijf dan door overgang naar een andere, d.w.z. hogere grootteklasse niet meer in de grootteklassen beneden 5 ha aanwezig. Dit is zowel in de weide- als in de akkerbouwgebieden het geval.

In de weidegebieden zijn door beroepsverandering - en ook door beroepsbeëindiging en overlijden - meer bedrijven uit de grootteklasse klei-

1) In de weidegebieden 18,1%; in de akkerbouwgebieden 28,1%.

2) In de weidegebieden 12,4%; in de akkerbouwgebieden 15,8%.

3) In beide gevallen is het aantal t.g.v. beroepsbeëindiging verdwenen bedrijven gelijk aan het aantal door beroepsbeëindiging en overlijden verdwenen bedrijven.

ner dan 5 ha verdwenen dan door overgang naar een hogere grootteklasse. In de akkerbouwgebieden is het aantal uit deze grootteklasse door beroepsverandering verdwenen bedrijven iets lager dan het aantal naar een hogere grootteklasse overgegangene bedrijven. In de overige grootteklassen zijn, met uitzondering van de bedrijven van 5-10 ha in de akkerbouwgebieden, de overgangen naar een andere grootteklasse van aanzienlijk meer betekenis voor het verdwijnen van bedrijven uit de grootteklasse dan beroepsverandering en -beëindiging (incl. overlijden).

In de weidegebieden is in de grootteklassen beneden 25 ha absoluut gezien het saldo van de verdwenen en nieuwe bedrijven van meer betekenis voor de aantalsmutaties per grootteklasse dan het saldo van de verschuivingen tussen de grootteklassen. In de akkerbouwgebieden is dit in de grootteklassen beneden 15 ha het geval.

In beide gebieden is alleen bij de bedrijven kleiner dan 5 ha de beroepsverandering van meer betekenis voor de wijziging van het aantal bedrijven per grootteklasse dan het saldo van de overgangen tussen de grootteklassen. De aantalsmutaties per grootteklasse zijn in de weidegebieden bij de bedrijven beneden 20 ha - en in de akkerbouwgebieden beneden 15 ha - meer een gevolg van beroepsbeëindiging en overlijden dan van de saldo's van de overgangen tussen de grootteklassen.

In het volgende overzicht wordt tenslotte een indruk gegeven van de betekenis van het verdwijnen van bedrijven in het kader van de beroepsverandering voor de vermindering van het aantal kleine landbouwbedrijven in de weide- en akkerbouwgebieden van Zuid-Holland in de periode 1963-1968.

	Verdwenen bedrijven 1)		Saldo 1)	
	Beroepsverandering (-)	Beroepsbeëindiging en overlijden (-)	Overgangen tussen groottekl.	Alle mutaties
Weidegebieden				
< 5 ha	22,4	22,4	+ 6,9	- 31,1
5 - 10 "	4,7	10,5	- 9,9	- 25,1
10 - 15 "	2,3	6,0	+ 4,5	- 3,0
Akkerbouwgebieden				
< 5 ha	11,6	25,6	- 10,3	- 57,7
5 - 10 "	1,3	20,0	+ 6,7	- 18,6
10 - 15 "	2,0	11,7	- 5,8	- 15,6

1) In procenten van het aantal bedrijven in 1963 in de betr. grootteklasse.

Alleen bij de bedrijven kleiner dan 5 ha was de beroepsverandering van betekenis voor de vermindering van het aantal bedrijven. Dit was vooral het geval in de weidegebieden. In de grootteklasse 5-10 ha is de aantalsvermindering vooral een gevolg van beroepsbeëindiging en overlijden en, wat de weidegebieden betreft, van de overgangen tussen de

grootteklassen. Bij de bedrijven van 10-15 ha is het verdwijnen van bedrijven door beroepsverandering relatief weer van iets meer betekenis en wel doordat in deze grootteklasse het percentage in het kader van de generatiewisseling verdwenen bedrijven lager is dan in de vorige grootteklassen.

Ook indirect - d.w.z. door overgang naar een hogere grootteklasse met behulp van grond van in het kader van beroepsverandering opgeheven of verkleinde bedrijven - was de invloed van de beroepsverandering op de vermindering van het aantal kleine bedrijven en daarmee op de verbetering van de bedrijfsgruottestructuur naar alle waarschijnlijkheid gering. Ook hier zijn beroepsbeëindiging en overlijden van meer betekenis.

Al met al kan niet worden gezegd, dat de beroepsverandering van veel betekenis is geweest voor de, overigens betrekkelijk geringe, verbetering van de bedrijfsgruottestructuur in de Zuid-Hollandse landbouw. Bovendien is het gunstige effect van het verdwijnen van bedrijven in het kader van de beroepsverandering - en uiteraard ook bij beroepsbeëindiging en overlijden - voor een deel tenietgedaan door het ontstaan van nieuwe kleine bedrijven.

De omvang van de beroepsverandering door akkerbouwers en veehouders was in Zuid-Holland in de periode 1963 tot 1968 betrekkelijk gering. Toch dient dit verschijnsel niet te worden onderschat. Zonder beroepsverandering zou de vermindering van het aantal landbouwbedrijven 9,2% hebben bedragen in plaats van 12,8%. Volgens een globale schatting zouden bovendien in de onderzoeksperiode ongeveer 500 landbouwers van hoofdberoep zijn veranderd. De beroepsverandering door agrarische zelfstandigen is dus ook in Zuid-Holland wel een verschijnsel, dat de aandacht verdient. Dit te meer, daar de beroepsovergang in veel gevallen allesbehalve gemakkelijk zal zijn geweest.

Enkele jaren geleden werd een onderzoek ingesteld naar de beroepsverandering van agrarische zelfstandigen op de zandgronden 1). Hoewel het verschil in periode - het onderzoek betrof nl. de jaren 1963 tot 1966 - tot enige voorzichtigheid maant, krijgt men de indruk, dat de omvang van de beroepsverandering in Zuid-Holland in de afgelopen jaren ongeveer gelijk was aan die op de zandgronden.

Een opmerkelijk verschil met de situatie op de zandgronden bestaat er bij de beroepen van de van beroep veranderde boeren na de beroepsverandering. Het volgende staatje geeft hiervan een indruk.

	Zuid-Holland	Zandgronden
Agrarische loondienst	18%	5%
Arbeiders	43%	61%
van wie fabrieksarbeiders	7%	22%
Niet-agrarisch zelfstandig	16%	7%

1) A.L.G.M. Bauwens en D.B. Baris: "Beroepsverandering door zelfstandige agrariërs en de vermindering van het aantal bedrijven op de zandgronden". L.E.I. publikatie 2. 11. Den Haag, 1969.

Op de zandgronden verdwenen vrijwel alle bedrijven van van beroep veranderde boeren uit de categorie bedrijven van grondgebruikers met hoofdberoep landbouwer (A- of B-bedrijven). In Zuid-Holland daarentegen werd bijna een derde van de in het kader van de beroepsverandering vrijgekomen bedrijven na overneming als A- of B-bedrijf voortgezet, merendeels door niet-familieleden. Op deze wijze werd het effect van de beroepsverandering voor de vermindering van het aantal bedrijven en voor de verbetering van de bedrijfsgruottestructuur niet onbelangrijk afgezwakt. Dit verschil heeft ertoe geleid, dat in Zuid-Holland relatief minder bedrijven in het kader van de beroepsverandering verdwenen zijn (3,4% van 1963 tot 1968) dan op de zandgronden (3,0% van 1963 tot 1966).

Iets meer dan de helft van de van beroep veranderde boeren had aan het eind van de onderzoeksperiode geen cultuurgrond meer in gebruik of hield vee meer. Op de zandgronden was dit met ongeveer de helft van de voormalige boeren het geval.

Opmerkelijk is ook, dat de ex-boeren, die grondgebruiker zijn gebleven, de produktie per ha dooreengenomen met de helft hebben verminderd. De desbetreffende cultuurgrond wordt dus aanzienlijk minder intensief gebruikt dan wanneer de grond in exploitatie zou zijn gekomen van grondgebruikers met hoofdberoep landbouwer.

Bij het onderzoek in Zuid-Holland kon niet worden ingegaan op oorzaken van en de weerstanden tegen de overgang naar een ander beroep. Bij het onderzoek op de zandgronden werd wel enige aandacht besteed aan de oorzaken van de beroepsverandering. Aan personen, die goed met de situatie ter plaatse op de hoogte waren, werd gevraagd, wat de redenen voor voor de beroepsverandering zouden kunnen zijn geweest. Volgens deze informanten waren financiële moeilijkheden, ongunstige bedrijfsresultaten en de mogelijkheid buiten de landbouw de economische positie te verbeteren de belangrijkste redenen voor de beroepsverandering. Ook meer persoonlijke redenen, zoals het zich niet voor 100% boer voelen en gezondheidsredenen werden o.m. nog genoemd.

Ook uit andere onderzoekingen bleek, dat doorgaans financiële en economische motieven alsmede gezondheidsredenen een belangrijke rol spelen bij de beslissing een ander hoofdberoep te kiezen 1). Men krijgt de indruk, dat vooralsnog economische moeilijkheden in het agrarische bedrijf en gezondheidsredenen, m.a.w. afstotende factoren, van meer betekenis zijn dan aantrekkende krachten als kortere werktijden, meer inkomen, ruim aanbod van niet-agrarische arbeidsplaatsen e.d. 2).

- 1) D. Winkelman: A casestudy of the exodus of labour from agriculture in "Journal of Farm Economics" 1966, p. 12-21.
F. Dovring: Wenn es weniger Baeurn werden, uit "Agrarwirtschaft" 1967, p. 87-93.
J.H.R. Aukema en A.W. van den Ban: "Afvloeiing van boeren" in "Land-Bouwkundig Tijdschrift" 1969, p. 197-200.
- 2) Zie ook: H. Everaet: "De afvloeiing der bedrijfshoofden uit de landbouw. Leuven, 1964, p. 50-54 en p. 81-82.
en: H. Krier: "Rural Manpower and industrial development, Paris 1961 p. 15-26.

In dit verband kan ook worden gewezen op de betekenis van de beëindigingsregelingen van het "Ontwikkelings- en Saneringsfonds". In 7% van het aantal beroepsveranderingen werd gebruik gemaakt van het O.- en S.-fonds. Dit fonds was, wat de saneringskant betreft, vooral van betekenis voor de beroepsbeëindiging. Ook op de zandgronden was dit het geval.

Voor de omvang van de beroepsverandering door agrarische zelfstandigen in de komende jaren is de ontwikkeling van de genoemde factoren van grote betekenis. Financiële moeilijkheden en ongunstige bedrijfsresultaten zullen zich, wellicht in sterkere mate, ook in de komende jaren voordoen. Waarschijnlijk zal er verandering komen in de houding van de agrarische bevolking ten opzichte van een zelfstandig bestaan in de landbouw en van de beroepsverandering door landbouwers. Momenteel wordt deze verandering veelal nog gezien als een sociale achteruitgang en als een belangrijk statusverlies. Bij een minder negatieve houding ten opzichte van de beroepsverandering zal men bij financiële moeilijkheden en bij onbevredigende resultaten, en ook om meer persoonlijke redenen, eerder en gemakkelijker de landbouw verlaten dan nu het geval is.

Daarentegen zijn en blijven er een aantal krachten, die de beroepsverandering tegengaan. Men denke aan de moeilijkheden een geschikt ander beroep te vinden, aan het meestal uit de beroepsverandering voortvloeiende verlies aan zelfstandigheid, aan de aanpassingsproblemen in het andere beroep, aan de sterke persoonlijke en zakelijke binding aan het bedrijf en tenslotte aan de aantrekkelijke kanten van het boerenberoep. Verder kunnen het gevoel van "mislukking als boer", tegenwerking of onvoldoende medewerking van de kant van gezins- of familieleden en het ontbreken van een ruime en gevarieerde werkgelegenheid buiten de landbouw een negatieve invloed op de beroepsverandering door agrarische zelfstandigen uitoefenen.

Een aantal van de tegenwerkende krachten kunnen in meerdere of mindere mate door activiteiten van de landbouworganisaties en van de overheid worden afgezwakt. Zonder naar volledigheid te streven kan in dit verband worden gewezen op omscholingsfaciliteiten, het adviseren en begeleiden bij de beroepsverandering, het voorlichten over de niet-agrarische werkgelegenheid, in het bijzonder met betrekking tot voor vroegere boeren geschikte beroepen en op overheidsmaatregelen, gericht op het bevorderen van de beroepsverandering. Voor de desbetreffende boeren is het van belang zich tijdig te oriënteren en voor te bereiden op een niet-agrarisch beroep.

Van grote betekenis bij het proces van beroepsverandering door agrarische zelfstandigen is verder de "voorbeeldwerking". Naarmate meer vroegere boeren erin slagen een bevredigende positie te verwerven en meer ex-boeren de voordelige aspecten van het werken in loondienst gaan waarderen, zullen des te meer boeren bereid zijn hun voorbeeld te volgen. Ook hier komt de betekenis van een gevarieerde niet-agrarische werkgelegenheid duidelijk naar voren.

In Zuid-Holland was in 1959 2% van de in 1956 aanwezige zelfstandige agrariërs (dus incl. tuinders) van beroep veranderd 1). In 1968 was in de onderzochte gebieden 4,3% van de in 1963 aanwezige landbouwers van beroep veranderd. Een eventuele toeneming in de omvang van de beroepsverandering door agrarische zelfstandigen kan dus in Zuid-Holland niet worden vastgesteld. Waarschijnlijk was er slechts een geringe toeneming.

Op de zandgronden kon de verandering in de omvang van de beroepsverandering door boeren en tuinders wel worden vastgesteld. In de periode 1956-1959 veranderde 1,7% van de agrarische zelfstandigen van beroep 1), in de periode 1963-1966 2,8%.

Men dient echter voorzichtig te zijn bij het trekken van conclusies uit deze toeneming. Onder de in de afgelopen jaren van beroep veranderde boeren bevonden er zich naar alle waarschijnlijkheid een aantal, die economisch en sociaal niet zo sterk aan de landbouw waren gebonden. Verschillende van hen zullen waarschijnlijk reeds eerder een niet-agrarisch hoofdberoep hebben gehad. In Zuid-Holland oefende bijna een kwart, op de zandgronden bijna een vijfde, van de ex-boeren voor de beroepsverandering een nevenberoep uit, dat na de beroepsovergang hoofdberoep werd. Ook op andere wijze zullen de van beroep veranderde boeren meer relaties met de niet-agrarische wereld hebben onderhouden dan degenen, die boer zijn gebleven.

Deze groep, in sociaal en economisch opzicht "marginale" boeren is thans, naar mag worden aangenomen, kleiner dan een aantal jaren geleden. Verder is het niet uitgesloten, dat ook door de verbeterde en meer overwogen beroepskeuze, resulterend in een vermindering van het aantal opvolgers, alsmede door de afvloeiing van opvolgers, de groep potentiële beroepsveranderaars kleiner wordt.

Al met al is het niet gemakkelijk te voorspellen hoe de beroepsverandering door agrarische zelfstandigen, zowel in Zuid-Holland als in de andere delen van het land, zich in de komende jaren zal ontwikkelen. Een toeneming lijkt zeer waarschijnlijk, maar het is de vraag, of deze toeneming erg groot zal zijn. aangenomen althans, dat geen al te sterke verslechtering van de inkomenssituatie in de agrarische sector zal optreden.

1) D.B. Baris en R. Rijnveld, "Bedrijfsopvolging en wisseling grondgebruik". L.E.I.-rapport nr. 385. Den Haag 1962.

HOOFDSTUK I

De ontwikkeling van de agrarische beroepsbevolking en het aantal landbouwbedrijven in Zuid-Holland

Om aan de gegevens over beroepsverandering en -beëindiging en over de vermindering van het aantal bedrijven in de periode 1963 tot 1968 enige achtergrond te geven wordt in dit hoofdstuk een overzicht gegeven van de ontwikkeling van de mannelijke agrarische beroepsbevolking van 1947 tot 1965 en van het aantal landbouwbedrijven van 1959 tot 1965 in Zuid-Holland en in de diverse gebieden.

§ 1. De mannelijke agrarische beroepsbevolking

a. De mannelijke agrarische beroepsbevolking in Zuid-Holland

Onderstaande tabel geeft een overzicht van de ontwikkeling van de totale mannelijke agrarische beroepsbevolking, onderverdeeld naar land- en tuinbouw.

Tabel 1. De mannelijke agrarische beroepsbevolking in 1947, 1956 en 1965 in Zuid-Holland

	1947	1956		1965	
	abs.	abs.	index 1)	abs.	index 1)
Landbouw	37 300	28 800	77	18 600	50
Tuinbouw	37 900	31 000	82	29 700	78
Totaal	75 200	59 800	80	48 300	64

1) 1947 = 100.

Bron: C.B.S.-L.E.I.

In 1947 bedroeg het aantal in de landbouw werkende mannen slechts weinig minder dan het aantal dat in de tuinbouw werkzaam was. Doordat de mannelijke agrarische beroepsbevolking in de landbouw sneller verminderde (met 50%) dan in de tuinbouw (22%) was het aantal in de landbouw werkende mannen in Zuid-Holland in 1965 aanzienlijk kleiner dan het aantal, dat in deze provincie in de tuinbouw een bestaan vond.

Van 1947 tot 1965 daalde het aantal bedrijfshoofden in de landbouw van 13 100 tot 10 500, dit is met 25%, en in de tuinbouw van 13 200 tot 12 500, dit is met 5%. In de landbouw had de sterkste vermindering plaats bij de arbeiders (72%), dan volgen de meewerkende zoons (50%), terwijl de afne-

ming bij de bedrijfshoofden het geringst was (25%) 1).

b. De akkerbouwers en veehouders in de onderzoekgebieden

In de volgende tabel zijn per gebied van onderzoek, gevormd uit één of meer landbouwgebieden, het aantal boeren in 1947 en in 1967 vermeld. In deze tabel zijn de tuinbouwgebieden en de landbouwgebieden met veel tuinbouw buiten beschouwing gebleven.

Tabel 2. Het aantal boeren per gebied 1) in 1947 en 1967

	1947	1967	index 2)
Noordoost	2 760	2 270	82
Zuidoost	2 630	1 960	74
Centraal	1 530	1 240	81
Noordelijke eilanden	2 480	1 810	73
Zuidelijke eilanden	1 930	1 340	70
Totaal	11 330	8 620	76

1) Voor de samenstelling van de gebieden zie bijlage 1.

2) 1947 = 100.

Bron: C.B.S. - L.E.I.

In de onderzoekgebieden verminderde het aantal akkerbouwers en veehouders van 1947 tot 1967 met 24%. Het aantal tuinders in deze gebieden daalde van 6 150 tot 5 190, dit is met 15%. De vermindering van het aantal boeren bedroeg over de gehele periode gemiddeld 1,2% per jaar. Van 1947 tot 1955 bedroeg de vermindering slechts 1%, dus ongeveer 0,1% per jaar. Na 1955 ging de vermindering aanzienlijk sneller. nl. van 1955 tot 1959 met bijna 1,7% per jaar, van 1959 tot 1965 met 2,4% per jaar en van 1965 tot 1967 met 1,9% per jaar (bijlage 2).

Tussen de gebieden zijn enkele verschillen in de vermindering van het aantal boeren. In het noordoostelijke gebied (nl. Rijnland, Land van Gouda en Woerden en de Krimpenerwaard) en in het centrale gebied (nl. Delf- en Schieland) is de daling geringer geweest dan in de overige gebieden. nl. zuidoost (Alblasserwaard en de Vijfheerenlanden), de noordelijke eilanden (nl. Rozenburg, Oost-Voorne, Putten, alsmede de Hoeksche- en Dordtse Waard) en de zuidelijke eilanden (Goeree en Overflakkee). In dit laatste gebied was de daling het sterkst.

1) In bijlage 2 worden nog enkele indexcijfers over de afzonderlijke landbouwgebieden vermeld.

§ 2. De bedrijfsgroottestructuur van de landbouwbedrijven in 1959 en 1965

Daar van 1947 tot 1959 het aantal bedrijven nagenoeg gelijk bleef, wordt in tabel 3 alleen voor de periode 1959 tot 1965 een beeld gegeven van de veranderingen in de verdeling van het aantal akkerbouw- en veehouderijbedrijven over de oppervlakteklassen.

Tabel 3. Bedrijfsgroottestructuur van de landbouwbedrijven in de onderzoekgebieden in 1959 en 1965

	1959		1965		index 1)
	aantal	%	aantal	%	
< 10 ha	4 515	44	3 451	38	76
10 - 15 ha	2 105	20	2 013	22	96
15 - 20 ha	1 658	16	1 501	17	91
20 - 30 ha	1 283	12	1 218	14	95
≥ 30 ha	847	8	772	9	91
Totaal	10 408	100	8 955	100	86

1) 1959 = 100.

Bron: C.B.S. - L.E.I.

Het aantal bedrijven nam in 6 jaar met 14% af, dus met gemiddeld 2,3% per jaar. Het aantal bedrijven kleiner dan 10 ha verminderde met 24%, dus met gemiddeld 4% per jaar. In de overige grootteklassen varieerde de totale vermindering van 4 tot 9%. Opmerkelijk is dat in alle grootteklassen, dus ook bij de bedrijven van 30 ha en groter, het aantal bedrijven is afgenomen.

Door de verschillen in de vermindering van het aantal bedrijven per grootteklasse is er verandering gekomen in de verdeling van de bedrijven over de grootteklassen. Het aandeel van de bedrijven kleiner dan 10 ha is afgenomen en het aandeel van de andere grootteklassen is toegenomen, zij het slechts weinig. Al met al zijn de veranderingen in de bedrijfsgroottestructuur van de landbouwbedrijven in de periode 1959 tot 1965 niet erg ingrijpend. Ruim een derde van de akkerbouw- en veehouderijbedrijven was in 1965 nog kleiner dan 10 ha.

Binnen de provincie zijn er enkele verschillen in de veranderingen in de bedrijfsgroottestructuur. In de volgende tabel wordt een overzicht gegeven van de vermindering van het aantal bedrijven per grootteklasse in de weidegebieden en in de akkerbouwgebieden; bij deze laatste is nog onderscheid gemaakt tussen de noordelijke eilanden en Goeree en Overflakkee (tabel 4; blz. 26).

Op de noordelijke eilanden is de vermindering van het aantal bedrijven het sterkst geweest. Dit is ook het geval bij de bedrijven kleiner dan 10 ha. Bij de beide andere gebieden is er weinig verschil in vermindering bij het totaal aantal bedrijven.

Tabel 4. Verandering in aantal landbouwbedrijven per grootteklasse van 1959 tot 1965 en procentuele verdeling over de grootteklasse in 1965 naar gebied

	Weidege- bieden		Noordelijke eilanden		Goeree en Overflakkee	
	index 1)	in % 2)	index 1)	in % 2)	index 1)	in % 2)
< 10 ha	78	34	68	33	81	68
10 - 15 ha	96	27	90	16	103	11
15 - 20 ha	89	21	96	11	97	5
20 - 30 ha	93	15	98	15	110	7
≥ 30 ha	101	3	88	25	91	9
Totaal	87	100	82	100	86	100

1) 1959 = 100.

2) Van het aantal bedrijven per gebied.

Bron: C.B.S. - L.E.I.

In de weidegebieden bleef het aantal bedrijven van 30 ha en groter nagenoeg gelijk. In de beide andere gebieden nam het af, in het gebied van de noordelijke eilanden zelfs met 12%. Opmerkelijk is de toename van het aantal bedrijven van 10-15 ha en van 20-30 ha op Goeree-Overflakkee.

In de weidegebieden is ongeveer 20% van de bedrijven groter dan 20 ha; slechts 3 à 4% is groter dan 30 ha. Op de noordelijke eilanden is 40% van de bedrijven groter dan 20 ha en 25% groter dan 30 ha. Opmerkelijk is dat nog ongeveer een derde van de bedrijven kleiner is dan 10 ha.

Geheel anders is de situatie op Goeree-Overflakkee. Hier was in 1965 nog ongeveer twee derde van de bedrijven kleiner dan 10 ha en slechts 16 en 9% groter dan resp. 20 ha en 30 ha. Het een en ander hangt samen met de intensievere bedrijfsvoering in dit gebied, vooral bij het wat kleinere bedrijf.

HOOFDSTUK II

De beroepsverandering en -beëindiging van akkerbouwers en veehouders

In de periode 1963 tot 1968 verminderde het aantal bedrijfshoofden met als hoofdberoep de exploitatie van een landbouwbedrijf (incl. de mede-exploitanten) in de onderzoeksgemeenten met 10,9%. Deze vermindering was de resultante van het verdwijnen van bedrijfshoofden uit de categorie grondgebruikers met hoofdberoep akkerbouwer of veehouder (24,5%) en het verschijnen of toetreden van nieuwe bedrijfshoofden (13,6% van het aantal in 1963). In dit hoofdstuk zal in het bijzonder op een van de oorzaken van het verdwijnen van boeren, nl. de beroepsverandering, worden ingegaan. Deze factor wordt vergeleken met de beroepsbeëindiging, de tot nu toe belangrijkste oorzaak voor de vermindering van het aantal akkerbouwers en veehouders.

In § 1 wordt een overzicht gegeven van het percentage landbouwers 1), dat in de periode 1963 tot 1968 van beroep is veranderd. Dit percentage wordt vergeleken met het percentage boeren, dat de beroepsuitoefening geheel heeft beëindigd. In § 2 wordt vervolgens een indruk gegeven van de huidige beroepen van de vroegere boeren. In § 3 wordt nagegaan in hoeverre de desbetreffende bedrijfshoofden na beroepsverandering en -beëindiging nog grondgebruiker zijn gebleven. In § 4 tenslotte wordt een antwoord gegeven op de vraag, wat er met de bedrijven van de verdwenen bedrijfshoofden is gebeurd.

§ 1. De omvang van de beroepsverandering en beroepsbeëindiging

Akkerbouwers en veehouders kunnen uit de categorie grondgebruikers met als hoofdberoep de exploitatie van een landbouwbedrijf in een bepaald gebied verdwijnen door overlijden, door beroepsbeëindiging, door verandering van hoofdberoep, door omzetting van het bedrijf in een tuinbouwbedrijf of door overneming van een tuinbouwbedrijf 2) en door overneming van een bedrijf buiten het gebied 3). Nu is het onderzoek wat de beroepsverandering betreft, in eerste instantie gericht op het verkrijgen van informatie over het opgeven van de exploitatie van een agrarisch bedrijf als hoofdberoep en het kiezen van een ander hoofdberoep. Bij het overne-

1) D.w.z. akkerbouwers en veehouders.

2) 1,2% van de akkerbouwers en veehouders werd tuinder.

3) In de onderzoeksgemeenten nam 2,1% van de in 1963 aanwezige landbouwers een bedrijf buiten de gemeente over.

nemen van een bedrijf buiten de gemeente blijft het desbetreffende bedrijfshoofd een agrarisch bedrijf exploiteren; dit is ook het geval wanneer de boer tuinder wordt. Daarom worden deze factoren hier verder buiten beschouwing gelaten. Dit is ook het geval met de bedrijfswisseling door boeren afkomstig van buiten de gemeente.

Uit tabel 5 (zie blz. 29) blijkt dat in de periode 1963 tot 1968 4,3% - dus per jaar ongeveer 1% - van de in 1963 aanwezige boerende exploitatie van een agrarisch bedrijf voor een ander hoofdberoep hebben verwisseld 1). Bij de bedrijfshoofden met een bedrijf kleiner dan 5 ha was dit met 15,1% - dus met ruim 3% per jaar - het geval. In de andere grootte-klassen was de beroepsverandering aanzienlijk geringer.

Bij de boeren jonger dan 50 jaar veranderde 5,7% van beroep en bij de boeren van 50 jaar en ouder 3,2%. Van de van beroep veranderde boeren was 41% 50 jaar of ouder; 25% was jonger dan 40 jaar. Bij de beoordeling van deze cijfers dient er rekening mee te worden gehouden, dat het boven een bepaalde leeftijd, b.v. boven 55 jaar, soms moeilijk uit te maken is of er sprake is van een echte beroepsverandering. Het is nl. mogelijk, dat de beroepsbeëindiging eigenlijk voorop staat, maar dat de desbetreffende boer, om de tijd te vullen, een baan buiten de landbouw heeft gekozen.

In de weidegebieden is de beroepsverandering (met 4,7%) van wat meer betekenis dan in de akkerbouwgebieden (met 3,6%). In het zuidoostelijk gebied en op de noordelijke eilanden is de beroepsverandering relatief het geringst, nl. 2,8%; de verschillen tussen de andere gebieden zijn niet groot.

Tevens blijkt de beroepsbeëindiging van aanzienlijk meer betekenis te zijn voor het verdwijnen van bedrijfshoofden dan de beroepsverandering. Van de in 1968 niet meer als zelfstandige agrariër aanwezige bedrijfshoofden verdwenen door beroepsbeëindiging 62,2%, door overlijden 18,5% en door beroepsverandering 19,3%.

Beroepsverandering, -beëindiging en overlijden hebben ertoe geleid, dat in 1968 22,2% van de in 1963 aanwezige boeren niet meer als zelfstandig agrariër aanwezig was. Tussen de akkerbouw- en de weidegebieden was er in dit opzicht vrijwel geen verschil.

Op Goeree-Overflakkee was het percentage verdwenen bedrijfshoofden met 30% het hoogst. In de onderzoeksgemeenten in dit gebied waren er relatief meer beroepsbeëindigingen; ook de andere componenten bij het verdwijnen van bedrijfshoofden lagen hoger dan in de meeste andere gebieden. Na Goeree-Overflakkee was het percentage verdwenen bedrijfshoofden het hoogst in het centrale weidegebied (24%). Tussen de overige gebieden waren er nauwelijks verschillen.

De beroepsverandering kan samenhangen met de beëindigingsregeling van het Ontwikkelings- en Saneringsfonds. In de onderzoeksperiode zijn in de gemeenten van onderzoek 23 aanvragen ingewilligd. In slechts 4 van deze gevallen is het desbetreffende bedrijfshoofd naar een ander hoofd-

1) Uitgedrukt in het aantal gemiddeld in de periode aanwezige bedrijfs-
hoofden is 5% van de boeren van beroep veranderd.

Tabel 5. De beroepsverandering en -beëindiging door akkerbouwers en veehouders 1)

	Verandering v. het aant. bedrijfs- hoofden	Verdwenen bedrijfshoofden				Nieuwe be- drijs- hoof- den 3)
		totaal	door over- lijden	door beroeps- beëindi- ging	door beroeps- veran- dering 2)	
		in proc. van alle in 1963 aanwezige bedrijfshoofden.				
< 5 ha	- 36,6	42,4	5,0	22,3	15,1	5,8
5 - 10 ha	- 17,3	26,4	5,8	14,8	5,8	9,1
10 - 20 ha	- 5,9	18,6	3,2	11,8	3,6	12,7
20 - 30 ha	- 1,7	17,7	3,7	14,0	-	16,0
≥ 30 ha	- 2,8	16,5	4,3	10,8	1,4	13,7
Totaal	- 10,2	22,2	4,1	13,8	4,3	12,0
< 50 jaar	+ 17,1	6,6	0,7	0,2	5,7	23,7
≥ 50 jaar	- 32,4	34,9	6,9	24,8	3,2	2,5
Noordoost	- 9,5	21,0	4,9	9,8	6,3	11,5
Zuidoost	- 8,2	21,0	2,3	15,9	2,8	12,8
Centraal	- 8,1	24,4	2,9	16,3	5,2	16,3
Weidegebieden	- 8,6	21,6	3,4	13,5	4,7	13,0
Noordelijke eilanden	- 8,3	19,8	5,4	11,5	2,9	11,5
Zuidelijke eilanden	- 23,3	30,3	5,7	19,7	4,9	7,0
Akkerbouwgebieden	- 13,4	23,4	5,5	14,3	3,6	10,0

1) Inclusief alle mede-exploitanten, exclusief vrouwelijke bedrijfshoofden.

2) Exclusief boeren die tuinder worden.

3) Exclusief nieuw door bedrijfswisseling van buiten de gemeente.

beroep overgegaan. Het totaal aantal beroepsveranderingen in de onderzoeksgemeenten bedroeg 56; hiervan zijn er dus slechts 4, d.i. 7%, gepaard gegaan met het gebruik maken van de beëindigingsregeling van het O.- en S-fonds. Het aantal gevallen kan nog iets hoger komen te liggen, omdat geen rekening kon worden gehouden met de nog lopende aanvragen.

§ 2. De beroepen van de voormalige boeren

Voor een goed begrip van het verschijnsel van beroepsverandering door agrarische bedrijfshoofden dient men ook te beschikken over informatie inzake hun huidige beroep. Tabel 6 geeft hiervan een beeld. Gezien het geringe aantal van beroep veranderde boeren dient het beoordelen van deze cijfers met enige voorzichtigheid te geschieden.

Tabel 6. De beroepen van de voormalige akkerbouwers en veehouders

	Totaal	Agrarische loondienst	Zelfstandig niet boer	Arbei- der	Overig + onbekend
Jonger dan 40 jaar	14	2	2	7	3
40 - 49 jaar	19	3	5	7	4
50 jaar en ouder	23	5	4	10	4
Totaal	56	10	11 1)	24 2)	11
Weidegebieden	41	5	10	15	11
Akkerbouwgebieden	15	5	1	9	-

1) Van wie 2 loonwerkers.

2) Van wie 4 fabrieksarbeiders.

Uit een oogpunt van vakbekwaamheid lijkt de overgang naar loondienst in de landbouw de meest aangewezen weg. Een dergelijke overgang in de agrarische sector is echter over het algemeen in sociaal opzicht minder aantrekkelijk. Toch heeft nog 18% van de voormalige boeren deze weg gevolgd. De gemiddelde oppervlakte van hun bedrijven bedroeg in 1963 4 ha.

Van de 10 boeren, die landarbeider zijn geworden, hadden er 8 een bedrijf kleiner dan 5 ha 1).

Bijna de helft van de voormalige boeren is niet-agrarisch arbeider geworden; slechts enkelen zijn echter in de fabriek terechtgekomen. De arbeidersberoepen vertonen, naast fabrieksarbeider, een gevarieerd beeld, zoals bouwvakarbeider, gemeentearbeider, grondwerker, e.d. Hun bedrijven waren in 1963 gemiddeld 10,6 ha. Van de 24 boeren, die niet-agrarisch arbeider zijn geworden hadden er 22 een bedrijf kleiner dan 20 ha 2); 14 hadden een bedrijf kleiner dan 10 ha 3), 6 een bedrijf van 10-15 ha en 2 een bedrijf van 15-20 ha.

Ongeveer een vijfde van de van beroep veranderde boeren is erin geslaagd zelfstandig te blijven. Onder hen bevinden zich ook enkelen, die loonwerker zijn geworden. Andere ex-boeren zijn veehandelaar, fouragehandelaar, melkboer, timmerman, pensionhouder en wasserette-exploitant geworden. De bedrijven van de 11 voormalige boeren waren in 1963 gemiddeld 9,8 ha; 4 hadden er een bedrijf in de grootteklasse 10-15 ha en 3 in de grootteklasse 15-20 ha; 4 bedrijven waren kleiner dan 10 ha, waarvan 3 kleiner dan 5 ha.

De aantallen zijn te klein om iets te kunnen zeggen over verschillen tussen de leeftijdsklassen en de gebieden. Men krijgt de indruk, dat de

1) Van de overige 2 had er een een bedrijf van 9 ha en de ander een bedrijf van 13 ha.

2) Van de overige 2 had er een een bedrijf van 35 ha en de ander van 43 ha.

3) Van deze 14 hadden er 6 een bedrijf kleiner dan 5 ha.

verschillen naar leeftijd van weinig betekenis zijn. In de akkerbouwgebieden zijn relatief meer voormalige boeren landarbeider of overig arbeider geworden.

Van de 56 van beroep veranderde boeren hadden er 12 in 1963 reeds een nevenberoep. In 9 gevallen is het nevenberoep hoofdberoep geworden; bij de overige gevallen was het nevenberoep min of meer verwant aan het huidige hoofdberoep.

§ 3. Grondgebruik en veehouderij na beroepsverandering en -beëindiging

De boeren, die als zelfstandige agrariër verdwijnen en een ander hoofdberoep kiezen, kunnen hun grond of veestapel geheel of gedeeltelijk aanhouden. Bij dit onderzoek is daarom nagegaan hoeveel voormalige boeren in 1968 bij de metelling als geregistreerden werden geteld. Het gaat hier dus om personen met 1 of meer ha cultuurgrond in gebruik of met een bepaald aantal stuks vee 1).

Van de 56 van beroep veranderde boeren blijken er 23 - dit is 41% - in 1968 nog grond of vee te hebben aangehouden, van wie er in 1968 22 meer dan 1 ha cultuurgrond in gebruik hadden. Vanwege de geringe aantallen kan van verschillen tussen de grootteklassen weinig worden gezegd. Men krijgt uit de cijfers de indruk, dat er onder de ex-boeren, die in 1963 een klein bedrijf hadden er in 1968 relatief wat meer grond of vee hadden dan onder de voormalige boeren met een groter bedrijf.

In de akkerbouwgebieden was twee derde van de van beroep veranderde boeren in 1968 bij de metelling geregistreerd, in de weidegebieden een derde. In de akkerbouwgebieden is het aantal van beroep veranderde boeren echter aanzienlijk geringer dan in de weidegebieden.

Voor meer dan de helft van de voormalige boeren betekende de beroepsverandering tevens direct of al vrij gauw het geheel of vrijwel geheel afstand doen van de grond of van de veestapel. Dit afstand doen zal waarschijnlijk in de meeste gevallen min of meer vrijwillig zijn geweest, maar in een aantal gevallen zal het geheel of gedeeltelijk opgeven van het grondgebruik een gevolg zijn van onteigening of van pachtbeëindiging.

Het is niet uitgesloten, dat de komende jaren nog een aantal ex-boeren met grond in gebruik, deze grond gedeeltelijk of geheel zullen afstoten of op andere wijze zullen kwijtraken.

Van de boeren, die hun beroep hebben beëindigd, heeft 30% na beroepsbeëindiging het grondgebruik voortgezet of een deel van de veestapel aan-

1) Om misverstand te voorkomen zij hier nog opgemerkt, dat het al dan niet grondgebruiker blijven van de van hoofdberoep veranderde vroegere boeren op zich niets zegt over het voortbestaan van hun bedrijven. Zij kunnen immers na de opheffing van hun bedrijf andere grond kopen of pachten. Anderzijds kan het vroegere bedrijf van afgevlode bedrijfs hoofden, die geen grond meer in gebruik hebben, door een ander zijn overgenomen.

gehouden. Dit kwam relatief het meest voor bij de boeren met een kleiner bedrijf. Tussen de akkerbouw- en de weidegebieden bleek er weinig verschil te zijn.

De volgende tabel geeft een overzicht van de gemiddelde oppervlakte cultuurgrond in 1963 en in 1968 in gebruik bij de boeren, die in de onderzoekperiode van beroep zijn veranderd en bij boeren, die hun beroep beëindigd hebben, maar die grondgebruiker zijn gebleven.

Tabel 7. De gemiddelde oppervlakte (ha) in gebruik voor en na beroepsverandering en -beëindiging

	Beroepsverandering		Beroepsbeëindiging	
	1963	1968	1963	1968
< 10 ha	4,3	2,7	5,1	2,4
≥ 10 ha	16,3	9,6	17,4	3,6
Totaal	7,9	4,8	11,7	3,0
Weidegebieden	7,9	5,2	12,2	3,0
Akkerbouwgebieden	7,9	4,3	10,7	3,3

De boeren, die van beroep zijn veranderd en grondgebruiker zijn gebleven hadden in 1963 gemiddeld bijna 8 ha cultuurgrond in gebruik; in 1968 was deze oppervlakte verminderd tot bijna 5 ha. In de weidegebieden is gemiddeld per grondgebruiker wat meer grond na beroepsverandering in gebruik gebleven dan in de akkerbouwgebieden.

Slechts enkele van beroep veranderde landbouwers hadden in 1968 dezelfde of nagenoeg dezelfde oppervlakte in gebruik als in 1963. Het betrof hier voornamelijk boeren met een bedrijf kleiner dan 5 ha. Opmerkelijk is, dat de meeste voormalige boeren met een zelfstandig beroep in 1968 ongeveer evenveel grond in gebruik hadden als in 1963.

Bij de beroepsbeëindiging is gemiddeld per grondgebruiker minder grond aangehouden; bij de grondgebruikers met een bedrijf kleiner dan 10 ha is dit relatief meer het geval dan bij de grondgebruikers met een bedrijf van 10 of meer ha.

Dat het merendeel van de van beroep veranderde boeren in 1963 betrekkelijk kleine bedrijven had is begrijpelijk. Immers voor de kleinere boeren zijn van beroep veranderd. De betrekkelijk geringe oppervlakte van de bedrijven in 1963 van de boeren die hun beroep beëindigd hebben is waarschijnlijk vooral een gevolg van het feit, dat vooral de boeren met een klein bedrijf na beroepsbeëindiging grondgebruiker zijn gebleven. Verder is het niet uitgesloten, dat het bedrijf in 1963 in het vooruitzicht van de beroepsbeëindiging door het bedrijfshoofd was verkleind. Ook het niet aanwezig zijn van een opvolger, dat op de kleinere bedrijven meer voorkomt dan op de grotere, kan een rol hebben gespeeld.

Op de bedrijven van de van beroep veranderde boeren heeft niet alleen

meestal een verkleining van de oppervlakte plaatsgehad, maar bovendien is er op vele van deze bedrijven een extensivering opgetreden. Dit komt tot uiting in de daling van het aantal bewerkingseenheden 1) per ha van 142 in 1963 tot 114 in 1968. Door deze extensivering daalde dooreengeno- men de produktieomvang per bedrijf sterker dan de oppervlakte per be- drijf, nl. van 1 100 tot 550 bewerkingseenheden.

§ 4. De bedrijven van de verdwenen bedrijfshoofden

In de periode 1963 tot 1968 zijn er in de onderzoekgebieden een aantal bedrijfshoofden als gevolg van overlijden, beroepsbeëindiging en beroeps- verandering uit de categorie akkerbouwers en veehouders verdwenen. Uit onderstaande tabel blijkt wat er met hun bedrijven is gebeurd.

Tabel 8. De bestemming van de bedrijven van verdwenen bedrijfshoofden 1)

	Het bedrijfshoofd		
	is overleden	heeft beroep beëindigd	is van beroep veranderd
Bedrijf is opgeheven	13	43	17
Overgenomen door land- bouwer	14	79	16
Overgenomen door niet- agrariër	1	3	1 2)
Voortgezet door weduwe	17 3)	-	-
" " firmant	6	16	-
" " bedrijfs- hoofd zelf	-	29	22
Totaal	51	170	56

- 1) Exclusief 2 gesplitste bedrijven; overgenomen door zoon en schoon-
zoon.
- 2) Bedrijf is overgenomen door rustende boer.
- 3) In 2 gevallen is het bedrijf door de rentenierende weduwe voortgezet.

Bij beroepsverandering zijn er relatief meer bedrijven opgeheven en minder overgedragen dan bij overlijden en beroepsbeëindiging. Verder

1) Bewerkingseenheden (b.e.) zijn verhoudingsgetallen voor de omvang van de bewerking in de verschillende produktierichtingen. Ze zijn ge- baseerd op de gemiddelde hoogte van de bewerkingskosten volgens be- rekeningen van het L.E.I. Zij kunnen dienen als maatstaf voor de produktieomvang.

hebben de van beroep veranderde akkerbouwers en veehouders in relatief meer gevallen hun bedrijf aangehouden, zij het meestal verkleind, dan de boeren, die hun beroep beëindigd hebben.

Opmerkelijk is dat bijna een derde van de bedrijven van van beroep veranderde voormalige boeren is overgenomen door een grondgebruiker met hoofdberoep landbouwer of althans iemand, die het bedrijf als hoofdberoep gaat exploiteren. Dit verschijnsel deed zich vrijwel uitsluitend in de weidegebieden voor (15 van de 16 gevallen). Bij een onderzoek naar de beroepsverandering door zelfstandige agrariërs op de zandgronden in de periode 1963 tot 1968 bleek slechts een zeer gering percentage van de bedrijven van van beroep veranderde boeren door landbouwers te zijn overgenomen. Slechts enkele van deze bedrijven bleven op de zandgronden dus tot de categorie bedrijven van grondgebruikers met hoofdberoep landbouwer behoren. In Zuid-Holland was dit aantal relatief aanzienlijk groter.

In de akkerbouwgebieden is 12,5% van de door overlijden en beroepsbeëindiging verdwenen bedrijven door een firmant voortgezet; in de weidegebieden was dit bij 8,5% het geval. In de meeste gevallen betrof dit een maatschap van vader en zoon. In feite is hier dus sprake van vader-zoon opvolging.

De bij overlijden en beroepsbeëindiging overgenomen bedrijven zijn in de meeste gevallen, nl. 75 van de 93, door zoons of schoonzons (9) overgenomen. Van de 16 door landbouwers overgenomen bedrijven van van beroep veranderde boeren zijn er 4 door zoons van het voormalige bedrijfs-hoofd overgenomen, 1 door een familielid en 11 door vreemden. Hier zijn de meeste overgedragen bedrijven dus niet door een zoon voortgezet.

HOOFDSTUK III

Beroepsverandering en -beëindiging en de vermindering van het totaal aantal bedrijven

In de periode 1963 tot 1968 is in Zuid-Holland een niet onaanzienlijk aantal akkerbouwers en veehouders verdwenen als gevolg van beroepsbeëindiging, overlijden en van beroepsverandering. Deze verschijnselen zijn uiteraard van invloed op de ontwikkeling van het aantal bedrijven. In dit hoofdstuk zal derhalve worden ingegaan op de vermindering van het aantal bedrijven en op de oorzaken ervan. Hierbij zal uiteraard in het bijzonder aandacht worden besteed aan de beroepsverandering.

Bij de bespreking van de vermindering van het aantal bedrijven wordt onderscheid gemaakt tussen de volgende categorieën bedrijven.

A-bedrijven: bedrijven van boeren zonder nevenberoep (A-grondgebruikers).

B-bedrijven: bedrijven van boeren met nevenberoep (B-grondgebruikers).

Beide groepen worden hier samengevoegd besproken.

C-bedrijven: bedrijven van personen, die het agrarisch bedrijf als nevenberoep exploiteren.

D-bedrijven: bedrijven van rustende grondgebruikers, voornamelijk vroegere boeren (D-grondgebruikers).

§ 1. De oorzaken van de vermindering van het aantal landbouwbedrijven in Zuid-Holland (A- en B-bedrijven)

Het aantal bedrijven, waar de landbouw als hoofdberoep werd uitgeoefend - dus de A- en B-bedrijven - daalde in de periode 1963 tot 1968 in de onderzoeksgebieden in Zuid-Holland met 12,8%. Deze vermindering was het gevolg van het feit, dat er meer bedrijven zijn verdwenen (16,0% van het aantal in 1963) dan er nieuw zijn ontstaan (3,2% van het aantal in 1963).

De bedrijfsopheffing is de belangrijkste oorzaak voor het verdwijnen van landbouwbedrijven in Zuid-Holland (8,5%), gevolgd door de overgang naar de categorie D-bedrijven (2,9%). In de akkerbouwgebieden is de overgang naar tuinbouwbedrijf 1) ongeveer even belangrijk als de over-

1) Een landbouwbedrijf, dat in een tuinbouwbedrijf is omgezet is als een verdwenen (landbouw)bedrijf beschouwd. Mede vanwege de analyse van veranderingen in de bedrijfsgroottestructuur is hier dus anders te werk gegaan dan bij de bedrijfshoofden.

gang naar D-bedrijf (resp. 4,7 en 4,4%). Het verschil in betekenis bij de overgang naar D-bedrijven (2,2%) en naar C-bedrijven (2,0%) is in de weidegebieden niet groot. In de akkerbouwgebieden is dit verschil groter (respectievelijk 4,4% en 2,6%).

In de akkerbouwgebieden is het percentage verdwenen bedrijven aanzienlijk groter dan in de weidestroken. Dit is voornamelijk het gevolg van de situatie in de onderzoeksgemeenten op Goeree-Overflakkee. Hier zijn, met uitzondering van de overige redenen, al de genoemde oorzaken voor

Tabel 9. De oorzaken van de vermindering van het aantal landbouwbedrijven in Zuid-Holland in de periode 1963-1968

	Weidegebieden	Akkerbouwgebieden	Totaal
Verdwenen A- of B- bedrijven door 1):			
opheffing	8,0	9,4	8,5
overgang naar C-bedrijf	2,0	2,6	2,2
overgang naar D-bedrijf	2,2	4,4	2,9
overgang naar tuinbouwbedrijf	0,1	4,7	1,6
overige redenen 2)	0,8	0,8	0,8
Totaal verdwenen	13,1	21,9	16,0
Nieuwe A- of B-bedrijven door 1):			
stichting, splitsing of afsplitsing	2,2	1,0	1,8
overgang vanuit C- of D-bedrijven	0,5	1,0	0,7
overige redenen 3)	0,4	1,1	0,7
Totaal nieuwe bedrijven	3,1	3,1	3,2
Vermindering 1)	10,0	18,8	12,8

1) In procenten van het aantal bedrijven in 1963.

2) Fusie, splitsing en administratieve oorzaken.

3) Fusie en onbekend.

het verdwijnen van bedrijven aanzienlijk hoger dan op de noordelijke eilanden. Het een en ander hangt uiteraard samen met het hoge percentage beroepsbeëindigingen en -veranderingen. Bovendien werd bijna 10% van het aantal bedrijven omgezet in een tuinbouwbedrijf (zie bijlage 4).

Bij de weidegebieden is in het noordoostelijk gebied het percentage verdwenen bedrijven het grootst. Hier is verder de overgang naar de C-bedrijven van meer betekenis voor het verdwijnen van bedrijven dan de overgang naar de D-bedrijven. In het zuidoostelijke gebied is het omgekeerde het geval.

Wat het percentage nieuwe A- of B-bedrijven betreft is er weinig verschil tussen de akkerbouw- en weidegebieden. Dit betekent, dat in de akkerbouwgebieden het aantal landbouwbedrijven sterker is afgenomen dan in de weidegebieden. Hier was het percentage verdwenen bedrijven im-

mers lager dan in de akkerbouwgebieden. In de weidegebieden zijn relatief meer bedrijven ontstaan door stichting, splitsing of afsplitsing dan in de akkerbouwgebieden.

Het percentage nieuwe bedrijven is het hoogst op Goeree-Overflakkee (4,2%) en het laagst in het centrale (weide)gebied (1,8%). Ook in het zuidoostelijke gebied is het percentage nieuwe bedrijven met 3,9 betrekkelijk hoog. Stichting, splitsing of afsplitsing is, met uitzondering van het centrale gebied, van meer betekenis voor het nieuw ontstaan van bedrijven dan de overgang van C- of D-bedrijf naar A- of B-bedrijf.

De vermindering van het aantal bedrijven is relatief het grootst op Goeree-Overflakkee, ook al is in dit gebied het percentage nieuwe bedrijven het hoogst (bijlage 4).

In hoeverre beroepsverandering tot het verdwijnen van bedrijven heeft bijgedragen, blijkt uit de volgende tabel.

Tabel 10. De betekenis van de beroepsverandering en -beëindiging voor het verdwijnen (als A- of B-bedrijf) van landbouwbedrijven in Zuid-Holland

	Gebieden		
	weidege- bieden	akkerbouw- gebieden	totaal
Door beroepsverandering 1):			
opheffing	1,8	0,8	1,5
overgang naar C-bedrijf:			
zelfde bedrijfshoofd	1,4	2,6	1,8
ander bedrijfshoofd 2)	0,1	-	0,1
Totaal door beroepsverandering 1)	3,3	3,4	3,4
Door beroepsbeëindiging (incl. overlijden) 1)			
opheffing	3,7	7,8	5,0
overgang naar D-bedrijf:			
zelfde bedrijfshoofd	2,2	3,9	2,7
ander bedrijfshoofd	-	0,5	0,2
overgang naar C-bedrijf (ander bedrijfshoofd)	0,5	-	0,3
Totaal door beroepsbeëindiging (incl. overlijden)	6,4	12,2	8,2

1) In procenten van het aantal bedrijven in 1963.

2) Een bedrijf is als D-bedrijf voortgezet.

Door opheffing in het kader van de beroepsverandering verdween 1,5% van het aantal bedrijven, door overgang naar de categorie C-bedrijven 1,9%.

In totaal verdween door beroepsverandering van het bedrijfshoofd 3,4% van het aantal in 1963 aanwezige landbouwbedrijven. Verreweg de meeste bedrijven, die naar de categorie C-bedrijven overgingen, waren bedrijven van van beroep veranderde boeren, die hun bedrijf geheel of gedeeltelijk aanhielden.

Door beroepsbeëindiging (incl. overlijden) zijn meer bedrijven verdwenen, nl. 8,2% van het aantal in 1963. Hier is de bedrijfsopheffing de belangrijkste factor nl. 5,0%, gevolgd door de overgang naar de D-bedrijven (2,9%). De meeste bedrijven zijn in de categorie D-bedrijven terechtgekomen, doordat de landbouwers, die hun beroep beëindigden, hun bedrijf, veelal verkleind, voortzetten. In enkele gevallen is de overgang naar de categorie C-bedrijven een gevolg van beroepsbeëindiging van het voormalige bedrijfshoofd. Het bedrijf is dan overgenomen door iemand, die het als C-bedrijf is gaan exploiteren.

Er is vrijwel geen verschil in het percentage door beroepsverandering verdwenen bedrijven tussen de weide- en akkerbouwgebieden. In de akkerbouwgebieden zijn hierbij echter relatief minder bedrijven opgeheven en meer naar de categorie C-bedrijven overgegaan. In de akkerbouwgebieden zijn relatief aanzienlijk meer bedrijven in het kader van de beroepsbeëindiging verdwenen dan in de weidegebieden.

Tussen de afzonderlijke weide- en akkerbouwgebieden zijn er enkele verschillen in de betekenis van beroepsverandering en -beëindiging voor het verdwijnen van landbouwbedrijven. De betekenis van de beroepsverandering is het grootst in het centrale gebied en op Goeree-Overflakkee (resp. 5,0% en 4,9%) en het laagst in het zuidoostelijke gebied (1,8%). De betekenis van de beroepsbeëindiging is, zoals te verwachten was, het grootst op Goeree-Overflakkee (bijlage 5).

Het aantal door beroepsverandering verdwenen bedrijven bedroeg 21% van het aantal verdwenen bedrijven. Laat men de overgang naar tuinbouwbedrijf en de "overige redenen" buiten beschouwing, dan bedraagt dit percentage 25.

§ 2. Bedrijfsopheffing in het kader van beroepsverandering en -beëindiging

In de vorige paragraaf bleek, dat de bedrijfsopheffing de belangrijkste oorzaak was voor het verdwijnen van landbouwbedrijven. Daarom worden in deze paragraaf nog een aantal gegevens verschaft over de bedrijfsopheffing, in het bijzonder over de samenhang van de bedrijfsopheffing en beroepsverandering en -beëindiging.

In de onderzochte landbouwgebieden van Zuid-Holland was medio 1968 8,4% van het aantal in 1963 aanwezige landbouwbedrijven opgeheven 1). Op de bedrijven kleiner dan 10 ha bedroeg dit percentage zelfs 16, op de bedrijven van 10-20 ha 6,6 en op de bedrijven groter dan 20 ha 2,7. Van de kleinere bedrijven zijn er dus relatief aanzienlijk meer opgeheven dan

1) Dit percentage is hoger dan het in tabel 10 vermelde. In deze tabel 10 is de opheffing t.g.v. bedrijfswisseling niet opgenomen; in tabel 11 wel.

van de wat grotere bedrijven.

Van het totaalaantal opgeheven bedrijven die in 1963 als hoofdberoep werden geëxploiteerd is 18% opgeheven in het kader van de beroepsverandering; in de weidegebieden is dit met 22,4% van de opheffingen het geval, in de akkerbouwgebieden met 8,3%

Tabel 11. Bedrijfsopheffing en beroepsverandering

	Opgeheven bedrijven in % van aantal in 1963	Door beroepsverandering op- geheven bedrijven in % van bedrijven in aantal ophef- 1963 fingen	
< 10 ha	16,0	3,7	23,0
10 - 20 ha	6,6	0,8	12,1
≥ 20 ha	2,7	-	-
Totaal	8,4	1,5	17,8
Weidegebieden	8,0	1,8	22,4
Akkerbouwgebieden	9,4	0,8	8,3

Het feit, dat beroepsbeëindiging en overlijden samen nog van aanmerkelijk meer betekenis zijn voor de bedrijfsopheffing dan de beroepsverandering, behoeft niet te betekenen, dat beroepsbeëindiging en overlijden meer met bedrijfsopheffing gepaard gaan dan beroepsverandering. Het omgekeerde is nl. het geval. Beroepsverandering heeft in 32% van de gevallen geleid tot bedrijfsopheffing, beroepsbeëindiging en overlijden in 27%.

Bij het onderzoek is ook getracht een indruk te krijgen van de betekenis van de bedrijfsbeëindigingsregeling van het O.- en S-fonds voor de opheffing van bedrijven.

Ruim 20% van het aantal opheffingen van landbouwbedrijven, die in 1963 nog A- of B-bedrijven waren, heeft plaatsgehad in het kader van de beëindigingsregeling van het Ontwikkelings- en Saneringsfonds. Bij de bedrijven kleiner dan 10 ha was dit met een derde van de desbetreffende opgeheven bedrijven het geval; bij de bedrijven van 10 ha of meer met 7%.

De bedrijfsbeëindigingsregeling was in de akkerbouwgebieden van meer betekenis dan in de weidegebieden.

Alleen boeren van 50 jaar en ouder konden gebruik maken van de bedrijfsbeëindigingsregeling. Drukt men het aantal in het kader van de O.- en S.-regeling opgeheven bedrijven uit als een percentage van het aantal opgeheven bedrijven van bedrijfshoofden ≥ 50 jaar dan liggen deze percentages 10 à 12% hoger.

Tabel 12. Bedrijfsopheffing in het kader van het O.- en S.-fonds

	Aantal opgeheven landbouwbedrijven				
	totaal	van bedr.- hoofd ≥ 50 jaar	in het kader van O.- en S.- regeling		
			aantal	in % van kolom (1)	in % van kolom (2)
	(1)	(2)			
< 10 ha	60	42	20	33	48
≥ 10 ha	42	26	3	7	12
Totaal	102	68	23	23	34
Weidegebieden	66	38	9	14	24
Akkerbouwgebieden	36	30	14	39	47

Tenslotte kan volledigheidshalve ten aanzien van de opheffing nog worden opgemerkt, dat 2% van de bedrijven is verdwenen als gevolg van opheffing in het kader van bedrijfswisseling. In de weidegebieden is dit met 2,5% van de bedrijven het geval, in de akkerbouwgebieden met 0,8%.

Hierbij dient erop te worden gewezen, dat de bedrijfswisseling mogelijk kan worden gemaakt door het ten gevolge van beroepsbeëindiging of -verandering vrijkomen van bedrijven in het gebied. Het eventuele verdwijnen of opheffen van het vroegere bedrijf van het van bedrijf gewisselde bedrijfshoofd hangt dan indirect samen met beroepsbeëindiging en -verandering door landbouwers binnen het gebied.

§ 3. De bij beroepsverandering en beroepsbeëindiging (incl. overlijden) vrijgekomen oppervlakte cultuurgrond

Beroepsverandering en beroepsbeëindiging (incl. overlijden) hebben in een aantal gevallen geleid tot opheffing van het bedrijf en daarmee tot het beschikbaar komen van cultuurgrond. Cultuurgrond komt verder ook vrij door verkleining van bedrijven die na beroepsverandering en -beëindiging al dan niet door het voormalige bedrijfshoofd worden voortgezet. De volgende tabel geeft een overzicht van de percentages cultuurgrond, die op deze wijze 1) van 1963 tot 1968 in de onderzoeksgebieden beschikbaar kwamen.

- 1) Om misverstand te voorkomen, zij er op gewezen, dat ook op andere wijze grond in het verkeer kan komen, b.v. door verkleining van bedrijven, die in 1963 en 1968 als A- of B-bedrijf aanwezig waren.

Tabel 13. De door beroepsverandering, -beëindiging, overlijden en bedrijfswisseling vrijgekomen oppervlakte grond in procenten van 1963

	Weidege- bieden	Akkerbouw- gebieden	Totaal
Beroepsverandering			
opheffing	0,6	0,2	0,5
verkleining	0,2	0,5	0,3
totaal	0,8	0,7	0,8
Beroepsbeëindiging en overlijden			
opheffing	2,5	2,6	2,6
verkleining	0,7	1,1	0,8
totaal	3,2	3,7	3,4
Bedrijfswisseling (opheffing)	2,7	0,7	1,9
Totaal opheffing	5,8	3,5	5,0
verkleining	0,9	1,6	1,1
Totaal	6,7	5,1	6,1

Door beroepsverandering blijkt in de periode 1963 tot 1968 slechts 0,8% van de in 1963 bij de als hoofdberoep geëxploiteerde bedrijven aanwezige oppervlakte cultuurgrond in het verkeer te zijn gekomen. Het grootste deel hiervan is afkomstig van bedrijfsopheffingen. In de akkerbouwgebieden is bij beroepsverandering echter meer grond vrijgekomen door verkleining van bedrijven dan door bedrijfsopheffing. Het percentage ten gevolge van beroepsverandering van het bedrijfshoofd beschikbaar gekomen grond loopt in beide gebieden weinig uiteen; in weidegebieden is dit 0,8%, in akkerbouwgebieden 0,7%.

Bij beroepsbeëindiging en overlijden te zamen is aanzienlijk meer cultuurgrond vrijgekomen dan bij beroepsverandering, nl. 3,4%. Hier ligt het percentage in de akkerbouwgebieden (3,7%) iets hoger dan in de weidegebieden (3,2%). Dit verschil is hoofdzakelijk een gevolg van het hogere percentage grond dat in de akkerbouwgebieden bij verkleining van de bedrijven bij beroepsbeëindiging beschikbaar is gekomen.

Door bedrijfswisseling kwam 1,9% van de oppervlakte cultuurgrond in het verkeer. Zoals in de vorige paragraaf reeds werd gezegd, kan de bedrijfswisseling mogelijk zijn gemaakt door het bij beroepsbeëindiging of -verandering vrijkomen van een bedrijf. Voor zover dit het geval is, hangt het beschikbaar komen van cultuurgrond indirect samen met beroepsbeëindiging of -verandering. Aangenomen mag worden, dat bedrijfswisseling in veel gevallen veroorzaakt is door de bestemming van de grond voor niet-agrarische doeleinden; naar schatting werd 40% van de bij bedrijfswisseling beschikbaar gekomen cultuurgrond aan de agrarische productie onttrokken. Bij beroepsbeëindiging e.d. kreeg naar schatting 20% en bij beroepsverandering 30% van de erbij betrokken cultuurgrond een

niet-agrarische bestemming.

In totaal is in de periode 1963-1968 in het kader van beroepsverandering, -beëindiging en overlijden en bedrijfswisseling 6,1% van de cultuurgrond beschikbaar gekomen. In de weidegebieden was dit 6,7% en in de akkerbouwgebieden 5,1%. Dit verschil is voornamelijk een gevolg van het hogere percentage cultuurgrond, dat in de weidegebieden bij bedrijfswisseling is vrijgekomen.

De meeste cultuurgrond is beschikbaar gekomen door opheffing, nl. 5,0%. Hiervan is 2,6% vrijgekomen bij beroepsbeëindiging en overlijden, 1,9% bij bedrijfswisseling en 0,5% bij beroepsverandering.

Uitgegaan van de in de 18 onderzoeksgemeenten gevonden verhoudingen kan voor de in het onderzoek betrokken akkerbouw- en weidegebieden globaal worden berekend, hoe groot de oppervlakte cultuurgrond was, die door van 1963 tot 1968 plaatsgehad hebbende beroepsveranderingen is vrijgekomen. Tabel 14 geeft hiervan een overzicht. Ter vergelijking zijn ook cijfers over in het kader van beroepsbeëindiging (inclusief overlijden) en van bedrijfswisseling in het verkeer gekomen grond vermeld 1).

Tabel 14. De oppervlakte (in ha) door beroepsverandering, -beëindiging en bedrijfswisseling in de onderzoekgebieden vrijgekomen grond

	Weidegebieden	Akkerbouwgebieden	Totaal
Beroepsverandering			
opheffing	450	100	550
verkleining	150	250	400
totaal	600	350	950
Beroepsbeëindiging (incl. overlijden)			
opheffing	1 900	1 300	3 200
verkleining	500	550	1 050
totaal	2 400	1 850	4 250
Bedrijfswisseling x)	2 100	350	2 450
Totaal: opheffing	4 450	1 750	6 200
verkleining	650	800	1 450
totaal	5 100	2 550	7 650

x) Alleen opheffing.

1) Deze cijfers hebben alleen betrekking op de gang van zaken bij akkerbouw- en veehouderijbedrijven.

Het grootste gedeelte (naar schatting 70%) van de vrijgekomen cultuurgrond (beroepsverandering, -beëindiging, overlijden en bedrijfswisseling) is bij andere landbouwbedrijven terechtgekomen. Ruim 25% van de beschikbaar gekomen grond kreeg een niet-agrarische bestemming. Slechts in enkele gevallen werd de grond bestemd voor stichting van bedrijven. Ongeveer 4% kwam bij bedrijven van grondgebruikers met een niet-agrarisch hoofdberoep terecht.

Bij het onderzoek zijn de tuinbouwgebieden en enkele landbouwgebieden met relatief veel tuinbouwbedrijven buiten beschouwing gebleven. Zouden in deze gebieden ten aanzien van beroepsverandering, -beëindiging en bedrijfswisseling dezelfde verhoudingen aanwezig zijn als in de onderzoeksgemeenten, dan zou men kunnen zeggen, dat in Zuid-Holland van 1963 tot 1968 beroepsverandering door akkerbouwers en veehouders geleid heeft tot het vrijkomen van ongeveer 1 250 ha cultuurgrond en dat door beroepsbeëindiging (incl. overlijden) ongeveer 5 400 ha grond vrijkwam. Door bedrijfswisseling zou dan in geheel Zuid-Holland 3 000 ha in het verkeer zijn gekomen.

HOOFDSTUK IV

Beroepsverandering en -beëindiging en wijzigingen in de bedrijfsgroottestructuur

Beroepsverandering en -beëindiging hebben niet alleen geleid tot een vermindering van het totaal aantal bedrijven, maar ook tot een verandering in de bedrijfsgroottestructuur, d.w.z. in de verdeling van de bedrijven over de oppervlakteklassen. Wijzigingen in de bedrijfsgroottestructuur kunnen in eerste instantie het gevolg zijn van het verdwijnen van bedrijven door opheffing of overgang naar de categorie C- of D-bedrijven en door het ontstaan van nieuwe bedrijven.

Veranderingen in de bedrijfsgroottestructuur kunnen echter ook worden veroorzaakt door de overgang van bedrijven van de ene grootteklasse naar de andere als gevolg van vergroting of verkleining van de bedrijfsoppervlakte. De vergrotingen kunnen voor een deel worden gerealiseerd met cultuurgrond, afkomstig van in het kader van beroepsverandering en -beëindiging opgeheven of verkleinde bedrijven. Voor een ander deel is de grond afkomstig van verkleinde bedrijven, die zowel aan het begin als aan het einde van de onderzoeksperiode als A- of B-bedrijf aanwezig waren.

Beroepsverandering en -beëindiging kunnen dus direct en indirect van invloed zijn op de ontwikkeling bij de bedrijfsgroottestructuur. In dit hoofdstuk zal worden getracht een indruk te geven van de betekenis van de beroepsverandering door bedrijfshoofden - en van de beroepsbeëindiging - voor de veranderingen in de bedrijfsgroottestructuur. Volledig kan deze indruk niet zijn, daar bij de bedrijfsvergrotingen niet kon worden achterhaald, van welke bedrijven de hierbij betrokken cultuurgrond afkomstig was.

In de eerste paragraaf zal worden ingegaan op het verdwijnen en ontstaan van nieuwe bedrijven in de verschillende grootteklassen. In het bijzonder zal aandacht worden besteed aan het verdwijnen van bedrijven in het kader van beroepsverandering en -beëindiging. Hier blijven dus de mutaties per grootteklasse als gevolg van oppervlaktewijzigingen buiten beschouwing. De tweede paragraaf geeft eerst een beeld van de overgangen van de ene grootteklasse naar de andere. De hieruit resulterende mutaties zijn dus geen gevolg van het verdwijnen of ontstaan als A- of B-bedrijf, maar van veranderingen in de bedrijfsoppervlakte. Vervolgens worden deze aantalsveranderingen per grootteklasse vergeleken met die welke een gevolg zijn van het verdwijnen als A- of B-bedrijf in het bijzonder door beroepsverandering.

§ 1. Het verdwijnen en ontstaan van bedrijven naar grootteklasse

Uit het vorige hoofdstuk bleek, dat in 1968 8,5% van het aantal in 1963 aanwezige bedrijven was opgeheven, 5,1% naar een andere categorie was overgegaan en 1,6% in een tuinbouwbedrijf was omgezet. Tabel 15 geeft nu een overzicht van de mate, waarin zich het verdwijnen van bedrijven (als A- of B-bedrijf) in de verschillende grootteklassen heeft voorgedaan. In deze tabel is ook het aantal nieuwe (A- of B-)bedrijven per grootteklasse vermeld, uitgedrukt in het percentage van het aantal bedrijven in 1963.

De helft van de in 1963 aanwezige bedrijven kleiner dan 5 ha is in 1968 uit de categorie A- of B-bedrijven verdwenen; in de grootteklasse 5-10 ha is dit met 21% van de bedrijven het geval. Van de bedrijven van 10 tot 15 ha is eveneens een niet onbelangrijke percentage verdwenen, nl. 13%.

Bedrijfsopheffing was in alle grootteklassen de belangrijkste oorzaak voor het verdwijnen van bedrijven. Van de kleinere bedrijven zijn er echter aanzienlijk meer opgeheven dan van de grotere (kleiner dan 5 ha: 22,8%; 10-15 ha: 7,0%; 25-30 ha 2,6% en van 30 of meer ha 3,4%).

Tabel 15. Het verdwijnen en ontstaan van landbouwbedrijven (A- en B-bedrijven) in Zuid-Holland in de periode 1963-1968

	Opheffing 1)	Overgegaan naar 1)			Toetaal 2)	Nieuwe bedrijven 1)
		C-bedr.	D-bedr.	tuinb. bedr.		
< 5 ha	22,8	8,8	9,5	9,6	50,7	7,3
5 - 10 ha	12,2	2,4	3,7	1,6	21,1	2,8
10 - 15 "	7,0	1,5	3,3	-	13,0	5,2
15 - 20 "	6,0	0,9	1,7	-	9,0	1,7
20 - 25 "	2,1	-	-	-	3,5	0,7
25 - 30 "	2,6	1,3	-	-	5,2	1,3
≥ 30 "	3,4	0,9	-	1,7	6,9	0,9
Totaal	8,5	2,2	2,9	1,6	16,0	3,2

1) In procenten van het aantal bedrijven in 1963 in de betr. grootteklasse.

2) Inclusief bedrijfswisseling en overige redenen.

Dooreengenomen zijn in de lagere grootteklassen meer bedrijven naar de categorie C-bedrijven overgegaan dan in de hogere grootteklassen. Bij de overgang naar de D-bedrijven is deze tendentie in iets mindere mate aanwezig. Toch zijn ook hier bij de bedrijven kleiner dan 5 ha relatief meer bedrijven in de categorie D-bedrijven terechtgekomen dan van 5-10 ha en aanzienlijk meer dan bij de bedrijven van 15 en meer ha. Onder de kleinere bedrijven zijn er relatief meer zonder opvolger, waardoor het eerder mogelijk is, dat het bedrijf na beroepsbeëindiging door het

rustende bedrijfshoofd wordt voortgezet 1).

Ongeveer 10% van de in 1963 aanwezige landbouwbedrijven kleiner dan 5 ha bleek te zijn omgezet in een tuinbouwbedrijf. In de grootteklasse 5-10 ha was dit met 1,6% van de bedrijven het geval en bij de bedrijven van 30 en meer ha met 1,7%. In de overige grootteklassen deed dit verschijnsel zich niet voor.

Relatief de meeste A- en B-bedrijven zijn ontstaan bij de bedrijven kleiner dan 5 ha (7,3% van het aantal in 1963 in deze grootteklasse). Daarna volgen de grootteklassen 10-15 ha (5,2%) en 5-10 ha (2,8%). In de grootteklasse kleiner dan 5 ha is de overgang van C- of D-bedrijf naar de categorie A- of B-bedrijven van meer betekenis voor het ontstaan van nieuwe bedrijven dan stichting, splitsing of afsplitsing. In de grootteklassen 10-15 ha en 20-25 ha is het ontstaan van nieuwe A- of B-bedrijven geheel het gevolg van stichting en (of) splitsing. Bij de bedrijven van 5-10 ha en 10-15 ha is de helft resp. een derde van het zeer geringe aantal nieuwe bedrijven ontstaan ten gevolge van de overgang uit een andere categorie. Opmerkelijk is, dat in alle grootteklassen nieuwe bedrijven zijn ontstaan (bijlage 6a).

Het effect van het verdwijnen van bedrijven in de lagere grootteklassen is dus voor een deel tenietgedaan door het ontstaan van nieuwe als hoofdberoep geëxploiteerde bedrijven.

Zowel in de akkerbouw- als in de weidegebieden zijn er dooreengenoemen van de kleine bedrijven meer bedrijven verdwenen dan van de grote. In beide gebieden is de bedrijfsopheffing in alle grootteklassen de belangrijkste factor bij het verdwijnen van bedrijven uit de categorie A- of B-bedrijven. In de weidegebieden zijn - met uitzondering van de bedrijven van 20-25 ha en van 30 of meer ha - in alle grootteklassen bedrijven naar de categorie C-bedrijven overgegaan; in de akkerbouwgebieden alleen in grootteklassen kleiner dan 5 ha, 5-10 ha, 15-20 ha en 30 en meer ha. Hier zijn echter in de desbetreffende grootteklassen relatief meer bedrijven C-bedrijf geworden dan in de weidegebieden. In de akkerbouwgebieden zijn in alle grootteklassen met uitzondering van de grootteklasse 25-30 ha 2) relatief meer bedrijven verdwenen dan in de overeenkomstige grootteklassen in de weidegebieden (bijlage 6b en 6c).

In de weidegebieden zijn, behalve bij de bedrijven van 30 en meer ha, in alle grootteklassen nieuwe A- of B-bedrijven erbij gekomen. Bij de bedrijven kleiner dan 5 ha bedraagt het aantal nieuwe bedrijven 8,5% van het aantal in 1963 in deze grootteklasse, bij de bedrijven van 10-15 ha 5,1% en bij de bedrijven van 5-10 ha 3%. In de overige grootteklassen liggen deze percentages lager. Ook in de akkerbouwgebieden liggen de percentages nieuwe bedrijven bij de bedrijven kleiner dan 5 ha en 10-15 ha

- 1) In het geval, dat het bedrijf wordt overgedragen kan het rustende voormalige bedrijfshoofd een deel van de grond in gebruik houden, maar dan ontstaat er een nieuw D-bedrijf.
- 2) In de akkerbouwgebieden zijn in deze grootteklassen geen bedrijven als A- of B-bedrijf verdwenen.

het hoogst nl. resp. 6,5 en 5,9%. In deze gebieden zijn in de grootteklassen 20-25 en 25-30 ha geen nieuwe bedrijven ontstaan.

Welke betekenis heeft nu de beroepsverandering in de diverse grootteklassen voor het verdwijnen als A- of B-bedrijf? Onderstaande tabel, waarin ook gegevens van de beroepsbeëindiging en overlijden zijn vermeld, geeft een antwoord op deze vraag.

Tabel 16. De betekenis van de beroepsverandering en -beëindiging (incl. overlijden) voor het verdwijnen van landbouwbedrijven (A en B) naar grootteklasse in Zuid-Holland van 1963 tot 1968

	Verdwenen door		Totaal verdwenen bedrijven 1) 2)
	beroepsverandering 1)	beroepsbeëindiging en overlijden 1)	
< 5 ha	16,2	24,2	50,7
5 - 10 ha	3,6	13,5	21,1
10 - 15 ha	2,2	7,0	13,0
15 - 20 ha	1,3	4,3	9,0
20 - 25 ha	-	1,4	3,5
25 - 30 ha	-	1,3	5,2
≥ 30 ha	0,9	1,7	6,9
Totaal	3,4	8,2	16,0

1) In procenten van het aantal bedrijven in 1963 in de betr. grootteklassen.

2) Incl. andere oorzaken.

Bij de bedrijven kleiner dan 5 ha is het percentage in het kader van de beroepsverandering verdwenen bedrijven met ruim 16% belangrijk hoger dan in de overige grootteklassen; dit is ook hoger dan bij de bedrijven van 5-10 ha, waar 3,6% van de bedrijven in het kader van de beroepsverandering is verdwenen.

In alle grootteklassen zijn bij beroepsbeëindiging en overlijden aanzienlijk meer bedrijven verdwenen dan bij beroepsverandering. Naarmate de bedrijven groter zijn, is het percentage bij beroepsbeëindiging en overlijden verdwenen bedrijven kleiner. Het daalt van 24,2% en 13,5% resp. in de grootteklassen kleiner dan 5 ha en 5-10 ha tot 1,4% en 1,3% resp. bij de bedrijven van 20-25 ha en 25-30 ha. Bij de bedrijven van 30 en meer ha ligt dit percentage met 1,7% weer iets hoger.

Bij de bedrijven kleiner dan 5 ha en van 10-15 ha zijn in het kader van beroepsverandering evenveel bedrijven verdwenen door opheffing als door overgang naar een andere categorie. In de grootteklassen 5-10 ha en 15-20 ha zijn meer bedrijven naar een andere categorie overgegaan. Bij beroepsbeëindiging en overlijden zijn met uitzondering van de bedrijven van 10-15 ha in alle grootteklassen meer bedrijven opgeheven dan er naar een andere categorie zijn overgegaan (bijlage 6a).

In de weidegebieden zijn bij de bedrijven kleiner dan 5 ha relatief bijna tweemaal zoveel bedrijven bij beroepsverandering verdwenen dan in de overeenkomstige grootteklasse in de akkerbouwgebieden. Dit is een gevolg van het hogere percentage in het kader van beroepsverandering opgeheven bedrijven in de weidegebieden. Met uitzondering van de bedrijven van 25 of meer ha zijn er in de akkerbouwgebieden in alle grootteklassen bij beroepsbeëindiging en overlijden relatief meer bedrijven verdwenen dan in de weidegebieden (bijlage 6b en 6c).

Wat het verdwijnen van bedrijven betreft is de beroepsverandering bij de bedrijven kleiner dan 5 ha wel van enige betekenis. Ongeveer een derde van de verdwenen bedrijven is hier nl. verdwenen in het kader van de beroepsverandering. Bij de bedrijven van 5-10 en 10-15 ha is dit met ongeveer 17% van de verdwenen bedrijven het geval.

§ 2. De overgangen tussen de grootteklassen

In de vorige paragraaf werd ingegaan op het verdwijnen en het ontstaan van nieuwe A- en B-bedrijven in de diverse grootteklassen. Voor een goed begrip van de aantalsveranderingen per grootteklasse zal men echter ook rekening moeten houden met het verdwijnen uit en het verschijnen van bedrijven in een bepaalde grootteklasse als gevolg van wijzigingen in de bedrijfsoppervlakte. Bedrijven kunnen immers naar een hogere of lagere grootteklasse overgaan door resp. vergroting of verkleining van de bedrijfsoppervlakte. Dit betekent, dat er vanuit een lagere of hogere grootteklasse bedrijven bij kunnen komen door resp. vergroting of verkleining van het bedrijf. Tabel 17 geeft een overzicht van deze vier mutatiemogelijkheden in de diverse grootteklassen.

Tabel 17. Mutaties van het aantal landbouwbedrijven per grootteklasse door oppervlaktewijzigingen in Zuid-Holland van 1963 tot 1968

Aantal verschuivingen tussen de grootteklassen in procenten van het aantal bedrijven in 1963 1)					
	naar kleine- re grootte- klasse	naar gro- tere groot- teklasse	vanuit grotere grootte- klasse	vanuit kleinere grootte- klasse	overgangen tussen grootte- klassen
	(-)	(-)	(+)	(+)	(+ of -)
< 5 ha	-	13,2	10,3	-	- 2,9
5 - 10 ha	4,5	17,5	12,2	4,9	- 4,9
10 - 15 ha	8,6	13,8	12,3	12,7	+ 2,6
15 - 20 ha	14,5	12,0	10,3	16,7	+ 0,5
20 - 25 ha	17,2	16,6	6,9	20,7	- 6,2
25 - 30 ha	19,8	15,8	6,6	27,6	- 1,4
≥ 30 ha	7,0	-	-	22,6	+ 15,6
Totaal	9,5	13,2	9,5	13,2	-

1) In de desbetreffende grootteklassen.

Ongeveer 23% van de in 1963 aanwezige landbouwbedrijven is - bij de gehanteerde indeling - in een andere grootteklasse terechtgekomen: 13,2% door vergroting van de bedrijfsoppervlakte, 9,5% door verkleining. Het effect van de vergroting van de bedrijfsoppervlakte is dus voor een niet onbelangrijk deel tenietgedaan door verkleining van het bedrijf 1).

Relatief de meeste overgangen naar een hogere grootteklasse hebben zich voorgedaan bij de bedrijven van 5-10 ha (17,5%) en van 20-25 ha (16,6%). De verschillen met de andere grootteklassen zijn echter niet groot.

Vanuit de grootteklassen 25-30 ha (19,8%) en 20-25 ha (17,2%) zijn relatief de meeste bedrijven naar een lagere grootteklasse overgegaan. In de overige grootteklassen is dit, met uitzondering van de bedrijven van 15-20 ha (14,5%) in veel mindere mate het geval.

Bij de bedrijven beneden 20 ha is er weinig verschil in het percentage dat er vanuit een hogere grootteklasse bij is gekomen (10 à 12% van het aantal in 1968 in de desbetreffende grootteklasse aanwezige bedrijven. Tussen de grootteklassen 20-25 ha is er in dit opzicht praktisch geen verschil (resp. 6,9 en 6,6%). Het percentage bedrijven, dat er vanuit een lagere grootteklasse bij is gekomen neemt toe van 4,9% bij de bedrijven van 5-10 ha tot 27,6% bij de bedrijven van 25-30 ha.

Het saldo van de overgangen tussen de grootteklassen voor de weiden en akkerbouwgebieden te zamen is in de meeste grootteklassen vrij gering. Alleen bij de bedrijven van 30 en meer ha is het saldo van de verschuivingen tussen de grootteklassen van enige betekenis.

Bekijkt men de weide- en akkerbouwgebieden afzonderlijk, dan geven de saldi van de overgangen tussen de grootteklassen een geheel ander beeld te zien.

Tabel 18. De saldi van de verschuivingen tussen de grootteklassen in procenten *) in de weide- en akkerbouwgebieden

	Weide- gebieden	Akkerbouw- gebieden	Totaal
< 5 ha	+ 6,9	- 10,3	- 2,9
5 - 10 ha	- 9,9	+ 6,7	- 4,9
10 - 15 ha	+ 4,5	- 5,8	+ 2,6
15 - 20 ha	- 1,5	+ 10,5	+ 0,5
20 - 25 ha	+ 1,7	- 33,3	- 6,2
25 - 30 ha	- 12,0	+ 19,2	- 1,4
≥ 30 ha	+ 32,3	+ 9,5	+ 15,6

*) Van het aantal bedrijven in 1963 in de desbetreffende grootteklasse.

- 1) Uiteraard is het aantal vergrotingen en verkleiningen groter dan het aantal oppervlaktemutaties dat in tabel 17 is vermeld. Niet alle oppervlaktewijzigingen leiden ertoe dat een bedrijf uit een grootteklasse verdwijnt.

Met uitzondering van de bedrijven van 30 en meer ha hebben de saldi in iedere grootteklasse een tegengesteld resultaat.

§ 3. De aantalsmutaties per grootteklasse

Voor een goed begrip van de wijze, waarop de veranderingen in het aantal bedrijven per grootteklasse zich voltrekken, zullen de mutaties, die een gevolg zijn van het verdwijnen en ontstaan van nieuwe bedrijven vergeleken worden met de mutaties, die voortvloeien uit de verschuivingen tussen de grootteklassen.

In tabel 19 zal het verdwijnen als A- of B-bedrijf, in het bijzonder door beroepsverandering en -beëindiging (incl. overlijden), worden vergeleken met het verdwijnen uit de grootteklasse door overgang naar een hogere en lagere grootteklasse.

Tabel 19. De mutaties per grootteklasse t.g.v. het verdwijnen van bedrijven en van de overgang naar een andere grootteklasse

	Als A- of B-bedrijf verdwenen 1)			Naar hogere en lagere grootte-klasse 1)	Naar hogere grootte-klasse 1)
	door be- roepsver- andering	door beroeps- beëindiging en overlijden	totaal 2)		
< 5 ha	16,2	24,2	50,7	13,2	13,2
5 - 10 ha	3,6	13,5	21,1	22,0	17,5
10 - 15 ha	2,2	7,0	13,1	22,4	13,8
15 - 20 ha	1,3	4,3	9,0	26,5	12,0
20 - 25 ha	-	1,4	3,5	33,8	16,6
25 - 30 ha	-	1,3	5,2	35,6	15,8
≥ 30 ha	0,9	1,7	6,9	7,0	-
Totaal	3,4	8,2	16,0	22,7	13,2

1) In procenten van het aantal bedrijven in 1963 in de desbetreffende grootteklasse.

2) Inclusief andere oorzaken.

Bij de bedrijven kleiner dan 5 ha zijn aanzienlijk meer bedrijven ten gevolge van het verdwijnen als A- of B-bedrijf dan door overgang naar een andere grootteklasse niet meer in deze grootteklasse aanwezig. Ook door beroepsverandering en -beëindiging (incl. overlijden) afzonderlijk zijn meer bedrijven uit de grootteklasse kleiner dan 5 ha verdwenen dan door overgang naar een andere, en dus hogere, grootteklasse.

In de grootteklasse 5-10 ha en bij de bedrijven van 30 en meer ha is het aantal bedrijven, dat als A- of B-bedrijf is verdwenen vrijwel gelijk aan het aantal bedrijven, dat naar een andere grootteklasse is overgegaan (21,1 en 22,0% resp. 6,9 en 7,0%).

Van de in 1963 in de grootteklasse 5-10 ha aanwezige bedrijven zijn er meer als A- of B-bedrijf verdwenen dan er naar een hogere grootteklasse zijn overgegaan. Door beroepsverandering, -beëindiging en overlijden zijn er ongeveer evenveel verdwenen als door overgang naar een hogere klasse.

In de overige grootteklassen zijn meer bedrijven naar een andere grootteklasse - en ook naar een hogere - overgegaan dan er als A- of B-landbouwbedrijf zijn verdwenen. In deze grootteklassen zijn dus de oppervlaktemutaties over het algemeen van belangrijk meer betekenis voor het verdwijnen van bedrijven uit de grootteklassen dan de beroepsverandering en -beëindiging.

In de weidegebieden zijn in de grootteklasse 5-10 ha en bij de bedrijven van 30 of meer ha meer bedrijven naar een andere grootteklasse overgegaan dan er als A- of B-bedrijf zijn verdwenen. Bij de bedrijven van 5-10 ha in deze gebieden zijn iets meer bedrijven naar een hogere grootteklasse overgegaan dan er als A- of B-bedrijf zijn verdwenen (resp. 19,3 en 18,2%). In de akkerbouwgebieden is in deze grootteklassen het omgekeerde het geval. Overigens vertonen beide gebieden hetzelfde beeld als de beide gebieden te zamen (bijlage 6a, b en c).

In de grootteklasse kleiner dan 5 ha zijn minder bedrijven erbij gekomen door het ontstaan van nieuwe bedrijven (7,3% van het aantal in 1963) dan door overgang vanuit een andere grootteklasse (10,3%). In de overige grootteklassen is het verschijnen van nieuwe bedrijven in de grootteklasse als gevolg van oppervlaktemutaties van aanmerkelijk meer betekenis dan het ontstaan van nieuwe bedrijven (bijlage 6a).

Dit laatste is ook het geval in de weide- en akkerbouwgebieden. In tabel 20 wordt het saldo van de verdwenen en nieuwe bedrijven vergeleken met het saldo van de verschuivingen tussen de grootteklassen. In deze tabel zijn verder ook de percentages door beroepsverandering en beroepsbeëindiging (inclusief overlijden) verdwenen bedrijven vermeld. Aldus is het mogelijk een globale indruk te krijgen van de betekenis van deze factoren voor de veranderingen in de bedrijfsgroottestructuur.

Behalve in de grootteklassen 20-25 ha en groter dan 30 ha is het saldo van de verdwenen en nieuwe bedrijven duidelijk van meer betekenis voor de aantalsveranderingen per grootteklasse dan het saldo van de overgangen tussen de grootteklassen. Alleen bij de bedrijven kleiner dan 5 ha zijn er door beroepsverandering meer bedrijven uit de grootteklasse verdwenen dan door het saldo van de oppervlaktemutaties. De beroepsbeëindiging (inclusief overlijden) is over het algemeen van aanzienlijk meer betekenis dan de verschuivingen tussen de grootteklassen ten gevolge van oppervlaktewijzigingen.

In het voorgaande bleek dat in de weide- en akkerbouwgebieden afzonderlijk de saldi van de verschuivingen tussen de grootteklassen van meer betekenis zijn dan in de beide gebieden te zamen. Toch is in de weidegebieden, met uitzondering van de grootteklassen 25-30 ha en 30 en meer ha, het saldo van verdwenen en nieuwe bedrijven van meer betekenis voor de aantalsmutaties per grootteklasse dan het saldo van de verschuivingen tussen de grootteklassen. In de akkerbouwgebieden is dit in de grootteklassen beneden 20 ha het geval (bijlage 6b en 6c).

Tabel 20. De aantalsverandering per grootteklasse t.g.v. enkele factoren

	Verdwenen bedrijven door 1)		Saldo 1)		
	beroeps- verande- ring	beroepsbe- eindiging + overlijden	verdwe- nen en nieuwe bedrijven	vershui- vingen tussen groottekl.	alle mu- ta- ties
	(-)	(-)	(-)	(- of +)	(- of +)
< 5 ha	16,2	24,2	43,4	- 2,9	- 46,3
5 - 10 ha	3,6	13,5	18,3	- 4,9	- 23,2
10 - 15 ha	2,2	7,0	7,8	+ 2,6	- 5,2
15 - 20 ha	1,3	4,3	7,3	+ 0,5	- 6,8
20 - 25 ha	-	1,4	2,8	- 6,2	- 9,0
25 - 30 ha	-	1,3	3,9	- 1,4	- 5,3
≥ 30 ha	0,9	1,7	6,0	+ 15,6	+ 9,6
	3,4	8,2	12,7	-	12,7

1) In procenten van het aantal bedrijven in 1963.

In de weidegebieden is alleen bij de bedrijven kleiner dan 5 ha de beroepsverandering van meer betekenis dan het saldo van de verschuivingen tussen de grootteklassen. Hier is dit laatste saldo zelfs positief (6,9% van het aantal in 1963). In de akkerbouwgebieden is het percentage ten gevolge van beroepsverandering uit deze grootteklasse verdwenen bedrijven (- 11,6%) slechts weinig hoger dan het saldo van de verschuivingen tussen de oppervlakteklassen (- 10,3%). (bijlage 6b en 6c).

Beroepsbeëindiging en overlijden te zamen zijn in de weidegebieden in de grootteklassen beneden 20 ha van meer betekenis voor de aantalsmutaties per grootteklasse dan de saldi van de verschuivingen tussen de grootteklassen. In de akkerbouwgebieden is dit bij de bedrijven beneden 15 ha het geval. (bijlage 6b en 6c).

Om nu een indruk te krijgen van de betekenis van de beroepsverandering en -beëindiging (incl. overlijden) voor de veranderingen in de bedrijfsgroottestructuur worden in de hiernavolgende tabel een aantal kengetallen vermeld. Hierbij wordt onderscheid gemaakt tussen de weide- en akkerbouwgebieden.

Tabel 21. De betekenis van de beroepsverandering en -beëindiging voor de vermindering van het aantal kleine bedrijven in de weide- en akkerbouwgebieden van Zuid-Holland van 1963-1968

	Verdwenen bedrijven door 1)		Nieuwe be- drij- ven 1)	Saldo 1)	
	beroepsver- ande- ring	beroepsbe- eindiging + overlijden		overgangen tussen de groottekl.	Alle mu- taties
Weidegebieden					
	(-)	(-)	(+)	(- of -)	(- of +)
< 5 ha	22,4	22,4	8,5	+ 6,9	- 31,1
5 - 10 ha	4,7	10,5	3,0	- 9,9	- 25,1
10 - 15 ha	2,3	6,0	5,1	+ 4,5	- 3,9
Totaal	5,8	9,9	4,7	- 0,7	- 15,0
Akkerbouwgebieden					
	-	-	+		
< 5 ha	11,6	25,6	6,5	- 10,3	- 37,7
5 - 10 ha	1,3	20,0	2,6	+ 6,7	- 18,6
10 - 15 ha	2,0	11,7	5,9	- 5,8	- 15,6
Totaal	5,4	28,1	4,9	- 2,5	- 32,8
Totaal					
	-	-	+		
< 5 ha	16,2	24,2	7,3	- 2,9	- 46,3
5 - 10 ha	3,6	13,5	2,8	- 4,9	- 23,2
10 - 15 ha	2,2	7,0	5,2	+ 2,6	- 5,2
Totaal	5,7	13,1	4,8	- 1,4	- 20,6

1) In procenten van het aantal bedrijven in 1963 in de desbetreffende grootteklasse.

Alleen bij de bedrijven beneden 5 ha blijkt de beroepsverandering van betekenis te zijn voor de vermindering van het aantal bedrijven. In het bijzonder is dit het geval in de weidegebieden, waar door beroepsverandering evenveel bedrijven als A- of B-bedrijf verdwenen zijn als door beroepsbeëindiging en overlijden te zamen.

In de grootteklasse 5-10 ha wordt de vermindering van het aantal bedrijven vooral bepaald door de beroepsbeëindiging (incl. overlijden) en door de verschuivingen tussen de grootteklassen. De beroepsverandering is van betrekkelijk weinig betekenis. Bij de bedrijven van 10-15 ha is de beroepsverandering relatief weer van iets meer betekenis. Hier is het percentage ten gevolge van beroepsbeëindiging en overlijden verdwenen bedrijven lager dan in de beide andere grootteklassen. Verder kan bij de bedrijven van 10-15 ha worden gewezen op het betrekkelijk hoge percentage nieuwe bedrijven en op het positieve saldo van de verschuivingen tussen de grootteklassen in de weidegebieden.

Men kan niet zeggen, dat de beroepsverandering van veel betekenis is geweest voor het verdwijnen van A- of B-bedrijven en daarmee voor de verbetering van de bedrijfsgroottestructuur. Het verdwijnen van bedrijven in het kader van beroepsbeëindiging en overlijden was van aanzienlijk meer belang. Verder moet erop worden gewezen, dat het effect van de beroepsverandering voor een groot deel teniet is gedaan door het ontstaan van nieuwe kleine bedrijven.

Beroepsverandering kan echter ook indirect van invloed zijn op de verbetering van de bedrijfsgroottestructuur en wel door vergroting van de bedrijfsoppervlakte met grond van in het kader van doorberoepsverandering opgeheven en verkleinde bedrijven. Het effect hiervan is naar alle waarschijnlijkheid zowel in absoluut als in relatief opzicht gering. De oppervlakte door beroepsverandering beschikbaar gekomen cultuurgrond is vrij klein, mede omdat de beroepsverandering vooral betrekking had op de bedrijfshoofden met kleine bedrijven. Een deel van deze grond is bovendien waarschijnlijk terechtgekomen bij bedrijven, die ondanks deze vergroting te klein bleven. Een ander deel kan zijn gebruikt voor het ontstaan van nieuwe bedrijven. Bovendien is er vrijkomende grond voor niet-agrarische bestemmingen aangewend.

Een ander aspect van de verbetering van de bedrijfsgroottestructuur is de toeneming van het aantal grotere bedrijven. Het aantal bedrijven van 30 of meer ha blijkt met ruim 9% te zijn toegenomen; in de akkerbouwgebieden nam het aantal bedrijven van 25-30 ha met 19% toe. De invloed van de beroepsverandering op deze toeneming is waarschijnlijk gering. De voor de stijging van het aantal grotere bedrijven benodigde cultuurgrond is immers behalve van de bij beroepsverandering vrijgekomen grond ook afkomstig van bij beroepsbeëindiging en overlijden opgeheven of verkleinde bedrijven en van in 1968 nog aanwezige, verkleinde A- of B-bedrijven. Bij deze laatste twee is aanzienlijk meer grond vrijgekomen dan bij de beroepsverandering.

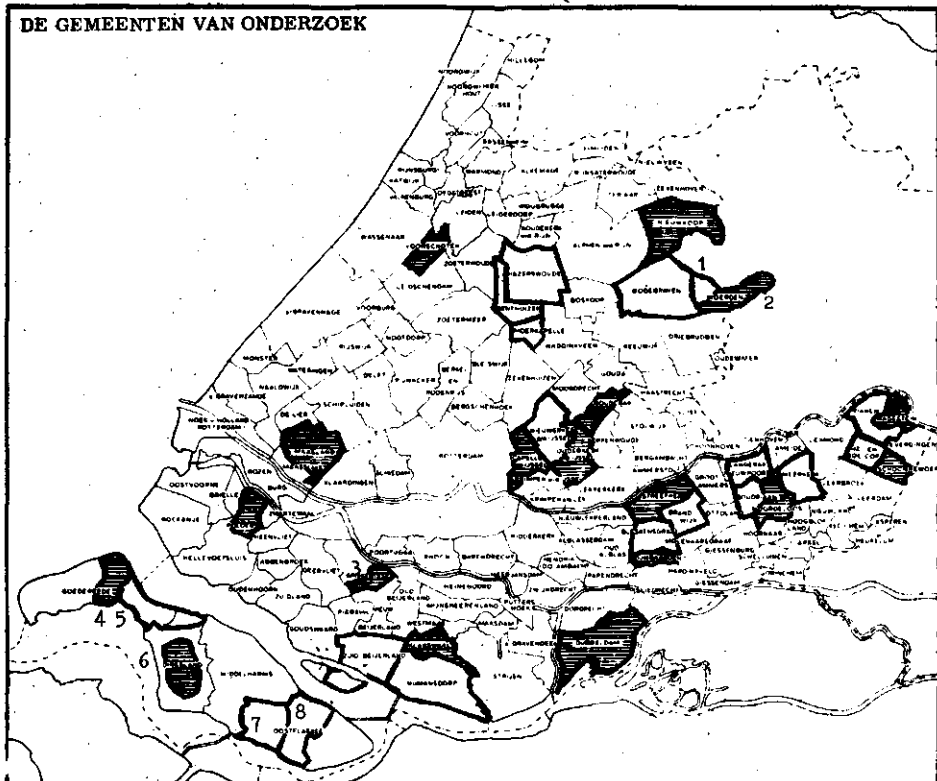
De beroepsverandering is dus, zowel direct als indirect van weinig betekenis geweest voor de betrekkelijk geringe verbetering van de bedrijfsgroottestructuur, zoals die in onderstaande tabel tot uiting komt.

Tabel 22. De procentuele verdeling van de bedrijven over de oppervlakteklassen in de onderzoekgebieden in Zuid-Holland in 1963 en in 1968

Grootte- klasse	Weidegebieden		Akkerbouwgebieden		Totaal	
	1963	1968	1963	1968	1963	1968
< 5 ha	7	5	20	11	11	7
5 - 10 ha	20	17	19	19	20	18
10 - 15 ha	26	28	13	14	22	24
15 - 20 ha	24	24	10	12	19	20
20 - 25 ha	13	15	9	6	12	12
25 - 30 ha	6	6	7	10	6	7
≥ 30 ha	4	5	22	28	10	12
Totaal	100	100	100	100	100	100

BIJLAGEN

DE GEMEENTEN VAN ONDERZOEK

De keuzegemeenten zijn met een arcering aangegeven, de aanvullende keuzegemeenten zijn alleen omlijnd.

Met cijfers is een aantal voormalige gemeenten aangeduid, te weten:

1. Rietveld	5. Stellendam
2. Barwoutswaarder en Woerden (v.m.)	6. Dirksland v.m.
3. Hekelingen	7. Oude Tonge
4. Goedereede (v.m.)	8. Den Bommel

BIJLAGE 1

De keuzegemeenten

Landbouwgebied	Keuzegemeenten	Bedrijfschouden 1) in 1965	
		aantal	% 2)
Rijnland	Voorschoten, Nieuwkoop	138	17
Land van Gouda en Woerden	Woerden, (incl. Barwoutsw.)	98	14
Krimpenerwaard	Gouderak, Ouderkerk a/d IJssel	145	16
I noordoost	Totaal: 5 gem. 3 geb.	381	16
Alblasserwaard	Wijngaarden, Streefkerk, Noordeloos	231	19
Vijfheerenlanden	Schoonrewoerd, Hagestein	115	14
II zuidoost	Totaal: 5 gem. 2 geb.	346	17
III centraal, Delf- en Schieland	Capelle a/d IJssel, Maasland	190	14
Rozenburg, Oostvoorne en Putten	Vierpolders, Hekelingen	96	17
Hoeksche en Dordtse Waard	Klaaswaal, Dubbeldam	158	17
IV noordelijke eilanden	Totaal: 4 gem. 2 geb.	254	17
V zuidelijke eilanden, Goeree-Overflakkee	Goedereede, Dirksland	168	12
Totaal generaal		1 339	15

1) Hooftberoep landbouw.

2) In procenten per landbouwgebied.

Ontwikkeling van het aantal landbouwers over de periode 1947-1967 per landbouwgebied

	Aantal bedrijfs- hoofden in 1947	Index = 1947				
		1947	1955	1959	1965	1967
Rijnland	1 120	100	102	80	70	67
Land van Gouda en Woerden	660	100	104	109	100	96
Krimpenerwaard	980	100	104	97	90	86
I noordoost	2 760	100	103	93	85	82
II zuidoost, Alblasserwaard en Vijfheerenlanden	2 630	100	98	91	77	74
III centraal, Delf- en Schieland	1 530	100	102	100	84	81
IJsselmonde	480	100	93	75	61	59
Rozenburg, Oostvoorne en Putten	1 100	100	98	86	66	63
Hoeksche en Dordtse Waard	900	100	93	108	95	91
IV noordelijke eilanden	2 480	100	95	92	76	73
V zuidelijke eilanden, Goeree-Overflakkee	1 930	100	95	84	72	70
Totaal gebieden van onderzoek	11 330	100	99	92	79	76

Bron: C.B.S. - L.E.I.

BIJLAGE 3

Mutaties in de aantallen A- en B-grondgebruikers in de periode 1963-1968 in Zuid-Holland (absolute aantallen) 1) 2)

grootte -, leeftijdsklassen en gebieden	Verdwenen grondgebruikers				Nieuw-geregistr. grond- gebruikers			
	aantal grondge- bruikers in 1963 in 1968	Totale vermin- dering	door overl.	door ber.- betin.	door ber.- verand.	door andere oorz.	totaal	voor het door eerst bedr.- zelfst. wissel.
< 5 ha	139	89	7	31	21	1	10	8
5 - 10 ha	243	203	14	36	14	5	29	22
10 - 20 ha	528	487	17	62	19	16	73	67
20 - 30 ha	243	239	9	34	-	4	43	39
≥ 30 ha	139	133	6	15	2	3	20	19
Totaal	1292	1151	53	178	56	29	175	155
< 50 jaar	579	675 3)	4	1	33	18	152	137
≥ 50 jaar	713	476 3)	49	177	23	11	23	18
Noordoost	348	311	17	34	22	15	51	40
Zuidoost	352	320	8	56	10	7	49	45
Centraal	172	159	5	28	9	1	30	28
Weidegebieden	872	790	30	118	41	23	130	113
Noordelijke eilanden	278	252	15	32	8	5	34	32
Zuidelijke eilanden	142	109	8	28	7	1	11	10
Akkerbouwgebieden	420	361	23	60	15	6	45	42

1) Inclusief alle mede-exploitanten; exclusief de vrouwelijke bedrijfshoofden.

2) Boeren die in genoemde periode tuinder werden zijn niet als mutaties aangemerkt.

3) In genoemde periode is een aantal grondgebruikers ouder dan 50 jaar geworden, deze zijn niet in de juiste leeftijdsgroep geplaatst.

Oorzaken van de vermindering van het aantal landbouwbedrijven in de periode 1963-1968 in de provincie Zuid-Holland per gebied

	Gebieden van onderzoek					totaal
	noord-oost	zuid-oost	centraal	noordelijke eilanden	zuidelijke eilanden	
Verdwenen bedrijven door 1):						
opheffing	8,7	6,4	10,0	7,0	13,3	8,5
overgang naar C-bedrijven	2,6	1,5	1,8	1,7	4,2	2,2
overgang naar D-bedrijven	1,4	3,6	0,6	2,1	8,4	2,9
overgang naar tuinbouwbedrijf	0,3	-	-	1,6	9,8	1,6
overige redenen	1,5	0,6	-	0,8	0,7	0,8
Totaal verdwenen	14,5	12,1	12,4	13,2	36,4	16,0
Nieuwe bedrijven door 1):						
stichting, splitsing of afsplitsing	1,8	3,3	0,6	1,2	0,7	1,8
overgang vanuit C- of D-bedrijven	0,6	-	1,2	0,8	1,4	0,7
overige redenen	0,6	0,6	-	0,4	2,1	0,7
Totaal nieuwe bedrijven	3,0	3,9	1,8	2,4	4,2	3,2
Vermindering 1)	11,5	8,2	10,6	10,8	32,2	12,8

1) In procenten van het aantal bedrijven in 1963.

BIJLAGE 5.

De invloed van de beroepsverandering en de beroepsbeëindiging op het verdwijnen van landbouwbedrijven

	Gebieden van onderzoek				
	noord-oost	zuid-oost	centraal	noordelijke eilanden	zuidelijke eilanden
Door beroepsverandering 1):					
opheffing	1,4	0,9	4,4	0,8	0,7
overgang naar C-bedrijf					
zelfde bedrijfshoofd	2,3	0,9	0,6	1,7	4,2
ander bedrijfshoofd	0,3	-	-	-	-
totaal beroepsverandering 1)	4,0	1,8	5,0	2,5	4,9
Door beroepsbeëindiging 1):					
opheffing	3,2	3,7	5,0	5,0	12,6
overgang naar D-bedrijf					
zelfde bedrijfshoofd	1,4	3,6	0,6	2,1	7,0
ander bedrijfshoofd	-	-	-	-	1,4
overgang naar C-bedrijf	-	0,6	1,2	-	-
ander bedrijfshoofd	-	-	-	-	-
Door beroepsbeëindiging 1)	4,6	7,9	6,8	7,1	21,0
totaal					8,2

1) In procenten van het aantal bedrijven in 1963.

Mutaties aantal landbouwbedrijven per grootteklasse, in de periode 1963-1968 in Zuid-Holland (in procenten)

	Grootteklasse in ha											
	< 5	5 - 10	10 - 15	15 - 20	20 - 25	25 - 30	≥ 30	Totaal				
Wijziging in het aantal bedrijven 1)	- 46,3	- 23,2	- 5,2	- 6,8	- 9,0	- 5,3	+ 9,6	- 12,8				
waarvan verdwenen door 1)												
Beroepsverandering												
Opheffing naar	8,1	1,2	1,1	0,4	-	-	-	1,5				
overgang naar	8,1	2,0	1,1	0,9	-	-	0,9	1,8				
C-bedrijf	-	0,4	-	-	-	-	-	0,1				
zeldde bedrijfshoofd												
ander bedrijfshoofd												
Totaal	16,2	3,6	2,2	1,3	-	-	0,9	3,4				
Beroepsbedrindiging												
Opheffing	14,0	9,4	3,3	2,6	1,4	-	1,7	5,0				
Overgang naar	8,8	3,3	3,3	1,7	-	-	-	2,7				
D-bedrijf	0,7	0,4	-	-	-	-	-	0,2				
Overgang naar C-bedrijf												
ander bedrijfshoofd	0,7	0,4	0,4	-	-	1,3	-	0,3				
Totaal	24,2	13,5	7,0	4,3	1,4	1,3	1,7	8,2				
Opheffing in kader van bedrijfswisseling	0,7	1,6	2,6	3,0	0,7	2,6	1,7	2,0				
overgang naar tuinbouwbedrijf	9,6	1,6	-	-	-	-	1,7	1,6				
verschuiving naar lagere grootteklasse	-	4,5	8,6	14,5	17,2	19,8	7,0	9,5				
verschuiving naar hogere grootteklasse	13,2	17,5	13,8	12,0	16,6	15,8	-	13,2				
overige redenen 2)	-	0,8	1,2	0,4	1,4	1,3	0,9	0,8				
Totaal verdwenen (uit grootteklasse)	63,9	43,1	35,4	35,5	37,3	40,8	13,9	38,7				
Nieuw, ten gevolge van: 1)												
Stichting	2,2	0,4	-	-	0,7	-	-	0,4				
Splitting of afsplitsing	-	1,2	4,1	1,3	-	-	-	1,4				
Van C- naar A- of B-bedrijf	3,7	0,8	-	0,4	-	-	-	0,7				
Overgang vanuit lagere grootteklasse	-	4,9	12,7	16,7	20,7	27,6	22,6	13,2				
Overgang vanuit hogere grootteklasse	10,3	12,2	12,3	10,3	6,9	6,6	-	9,5				
Overgang redenen 3)	1,4	0,4	1,1	-	-	1,3	0,9	0,7				
Totaal nieuw in grootteklasse	17,6	19,9	30,2	28,7	28,3	35,5	23,5	25,9				

1) In procenten van het aantal in 1963. 2) Inclusief fusie en splitsing. 3) Inclusief fusie.

BIJLAGE 6b

Mutaties aantal landbouwbedrijven per grootteklasse in de weidegebieden van Zuid-Holland in de periode 1963-1968 (in procenten)

	Grootteklasse in ha										
	< 5	5 - 10	10 - 15	15 - 20	20 - 25	25 - 30	≥ 30	Totaal			
	- 31,5	- 25,1	- 3,0	- 8,2	±	- 18,0	+ 25,9	- 10,0			
Wijziging in het aantal bedrijven 1)											
waarvan verdwenen door: 1)											
Beroepsverandering											
Opheffing	15,5	1,8	0,9	0,5	-	-	-	-	1,8		
overgang naar	6,9	2,3	1,4	0,5	-	-	-	-	1,4		
C-bedrijf	-	0,6	-	-	-	-	-	-	0,1		
zelfde bedrijfshoofd											
ander bedrijfshoofd											
Totaal	22,4	4,7	2,3	1,0	-	-	-	-	3,3		
Beroepsbeëindiging											
Opheffing	8,6	7,0	3,2	2,6	0,9	-	-	-	3,2	3,7	
Overgang naar	12,1	2,9	2,3	0,5	-	-	-	-	-	2,2	
D-bedrijf	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Overgang naar	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
C-bedrijf	1,7	0,6	0,5	-	-	2,0	-	-	0,5		
ander bedrijfshoofd											
Totaal	22,4	10,5	6,0	3,1	0,9	2,0	3,2	6,4			
Opheffing in het kader van bedrijfswisseling											
overgang naar tuinbouwbedrijf	1,7	1,8	2,8	3,6	0,9	4,0	3,2	2,5			
overgang naar lagere grootteklasse	-	0,6	-	-	-	-	-	0,1			
verschuiving naar lagere grootteklasse	8,6	4,1	6,5	13,3	17,9	22,0	12,9	9,8			
overige redenen 2)	8,6	19,3	12,9	11,7	8,9	14,0	-	12,7			
overige redenen 2)	0,6	1,5	0,5	0,5	0,9	2,0	-	0,8			
Totaal verdwenen uit grootteklasse	55,1	41,6	32,0	33,2	29,5	44,0	19,3	35,6			
Nieuw ten gevolge van: 1)											
Stichting	1,7	0,6	-	-	0,9	-	-	0,4			
Splitting of afsplitsing	-	1,8	4,2	1,5	-	-	-	1,8			
Van C- naar A- of B-bedrijf	5,1	0,6	-	-	-	-	-	0,5			
Overgang vanuit lagere grootteklasse	-	1,8	11,5	15,3	21,5	20,0	45,2	12,7			
Overgang vanuit hogere grootteklasse	15,5	11,7	12,4	8,2	7,1	4,0	-	9,8			
Overige redenen 3)	1,7	-	0,9	-	-	2,0	-	0,4			
Totaal nieuw in grootteklasse	24,0	16,5	29,0	25,0	29,5	26,0	45,2	25,6			

1) In procenten van het aantal in 1963. 2) Inclusief fusie en splitsing. 3) Inclusief fusie.

Mutaties aantal landbouwbedrijven per grootteklasse in de akkerbouwgebieden van Zuid-Holland in de periode 1963-1968 (in procenten)

	Grootteklasse in ha												Totaal
	< 5	5 - 10	10 - 15	15 - 20	20 - 25	25 - 30	≥ 30	+	-	39,3	+ 19,2	+ 3,5	
Wijziging in het aantal bedrijven 1)	- 57,7	- 18,6	- 15,6	±	- 39,3	+ 19,2	+ 3,5	-	-	-	-	-	- 18,8
waarvan verdwenen door: 1)													
Beroepsverandering													
Opheffing	2,6	-	2,0	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0,8
overgang naar	9,0	1,3	-	2,6	-	-	-	-	-	-	-	-	2,6
C-bedrijf	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
zelfde bedrijfshoofd													
ander bedrijfshoofd													
Totaal	11,6	1,3	2,0	2,6	-	-	-	-	-	-	-	-	3,4
Beroepsbeëindiging													
Opheffing	17,9	14,7	3,9	2,6	3,0	-	-	-	-	-	-	-	7,8
Overgang naar	6,4	4,0	7,8	7,9	-	-	-	-	-	-	-	-	3,9
D-bedrijf	1,3	1,3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0,5
Overgang naar													
C-bedrijf	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
zelfde bedrijfshoofd													
ander bedrijfshoofd													
Totaal	25,6	20,0	11,7	10,5	3,0	-	-	-	-	-	-	-	12,2
Opheffing in het kader van bedrijfswisseling													
overgang naar tuinbouwbedrijf	16,7	4,0	2,0	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0,8
verschuiwing naar lagere grootteklasse	-	5,3	17,6	21,1	15,2	15,4	4,8	-	-	-	-	-	8,8
verschuiwing naar hogere grootteklasse	16,7	13,3	17,6	13,2	42,4	19,2	-	-	-	-	-	-	14,5
overige redenen 2)	-	1,3	-	-	3,0	-	-	-	-	-	-	-	0,8
Totaal verdwenen uit grootteklasse	70,6	46,5	50,9	47,4	63,6	34,6	12,0	-	-	-	-	-	45,2
Nieuw ten gevolge van: 1)													
Stichting	2,6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0,5
Splitting of afsplitsing	-	-	3,9	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0,5
Van C- naar A- of B-bedrijf	2,6	1,3	-	2,6	-	-	-	-	-	-	-	-	1,0
Overgang vanuit lagere grootteklasse	-	12,0	17,6	23,7	18,2	42,3	14,3	-	-	-	-	-	14,5
Overgang vanuit hogere grootteklasse	6,4	13,3	11,8	21,1	6,1	11,5	-	-	-	-	-	-	8,8
Overige redenen 3)	1,3	1,3	2,0	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1,1
Totaal nieuw in grootteklasse	12,9	27,9	35,3	47,4	24,3	53,8	15,5	-	-	-	-	-	26,4

1) In procenten van het aantal in 1963. 2) Inclusief fusie en splitsing. 3) Inclusief fusie.